

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

Економіко-правовий факультет

Кафедра цивільно-правових дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Джерела міжнародного екологічного права»

«Sources of the International Environmental Law»

Виконав: здобувач очної форми навчання

спеціальності 081 Право

Освітня програма Право

Фірсов Олег Дмитрович

Керівник: к.ю.н., доц. Толкаченко О.В. _____

Рецензент: к.ю.н., доц. Масін В.М.

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри
№ 4 від 08. 11. 2024 р.

В.о. завідувача кафедри

(підпис) Віктор МАСІН
(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК №____
протокол №____ від _____ 2024 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/бали)
Голова ЕК

(підпис) Олена МИКОЛЕНКО
(прізвище, ім'я)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ	
МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА.....	7
1.1. Теоретичні підходи до визначення поняття джерел міжнародного екологічного права.....	7
1.2. Формування міжнародного екологічного права як галузі права.....	14
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I.....	22
РОЗДІЛ II. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО	
ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА.....	23
2.1. Міжнародні звичаї як джерела міжнародного екологічного права.....	23
2.2. Міжнародні договори – основний вид джерел міжнародного екологічного права.....	28
2.3. Норми «м’якого права» - специфічні джерела міжнародного екологічного права.....	33
2.4. Екологічні стандарти – одна з форм джерел міжнародного екологічного права.....	40
2.5. Принципи як джерела міжнародного екологічного права.....	49
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II.....	58
РОЗДІЛ III. КОДИФІКАЦІЯ ТА ПРОГРЕСИВНИЙ РОЗВИТОК	
МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА.....	60
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III.....	69
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	75

ВСТУП

Ефект вирішення проблем охорони навколишнього середовища у світовому масштабі багато в чому залежить, по-перше, від реалізації норм, закріплених в різноманітних джерелах міжнародного екологічного права, які регулюють відносини саме в цій галузі, та, по-друге, міжнародно-правових норм, що регулюють відносини, котрі опосередковано впливають на проблему охорони навколишнього середовища. Насправді, сучасне міжнародне екологічне право здійснює свою регулятивну і охоронну функції не тільки у статичності, а й у динаміці, тобто у різноманітних конкретних правовідносинах суб'єктів міжнародних відносин у процесі як створення, так і реалізації міжнародно-правових норм. Лише у русі права від можливості до дійсності, у реалізації вимог юридичних норм у регульованих ними суспільних відносинах, виявляється його призначення.

Оскільки в основі міжнародного екологічного права лежать фактичні, реальні відносини, то, з цієї точки зору, будь-яка міжнародно-правова норма, в тому числі й принципи, має настільки розумну основу та право на існування, наскільки відповідає дійсним, розумним відносинам між державами.

Дослідження джерел міжнародного екологічного права, крім іншого, дозволяє зрозуміти закономірності формування цієї галузі міжнародного права, тенденції її подальшого розвитку.

У процесі формування міжнародного екологічного права застосовуються юридичні методи встановлення норм, які покликані регулювати природоохоронне співробітництво країн. У той самий час відповідної сфері міжнародно-правового регулювання властиві специфіка окремих джерел, особливості їхньої ієрархії та взаємодії. Своєрідність системи джерел міжнародного екологічного права не тільки обумовлюється впливом відокремленого предмета регулювання, а й відбиває ту стадію розвитку, де перебуває нова сукупність міжнародно-правових норм.

Поруч з міжнародним договором та міжнародним звичаєм, які є основними джерелами міжнародного екологічного права, існують і специфічні (нетрадиційні) джерела міжнародного екологічного права: норми «м'якого» права, екологічні стандарти, принципи міжнародного екологічного права. Обґрунтування того, що вони можуть виступати джерелами міжнародного екологічного права, є головною задачею цієї роботи.

На нашу думку, перш за все, проблеми у сфері охорони навколишнього середовища мають вирішуватися через міжнародні конвенції, тому що взаємна угода між державами є найкращим засобом для з'ясування мети, прав та обов'язків членів міжнародного співтовариства. Але беручи до уваги так званий «правило-орієнтовний» характер міжнародно-правових актів з охорони навколишнього середовища, припускаємо, і в ході роботи буде доказано, про важливість специфічних, так би мовити, нетрадиційних джерел міжнародного екологічного права. Дійсно, нормативне оформлення, від дотримання якого залежить якість довкілля, має бути обґрунтовано одночасно з різних точок зору. Згода держав з певними екологічними стандартами, «м'яким» нормами тощо не є доказом необхідності проведення однакової політики в галузі навколишнього середовища, оскільки вони приймаються державою з урахуванням своєї екологічної обстановки.

Проблема в регулюванні екологічних відносин між державами та іншими суб'єктами міжнародного права поки що характеризується ще досить високим ступенем фрагментарності та відсутністю системного підходу. У цій галузі поки що немає єдиного кодифікуючого акту, хоча спроби щодо його підготовки робляться. У нормотворчій діяльності домінує пооб'єктний підхід, коли приймаються угоди, створені задля охорони і використання окремих природних об'єктів - тваринного світу, вод, атмосферного повітря та інших. У деяких випадках пооб'єктне регулювання досягло високого рівня розвитку. Особливо це стосується охорони тваринного світу, де проведено кодифікацію в рамках Конвенції ООН про біорізноманіття. Останнім часом прийнято низку угод, спрямованих на комплексне вирішення окремих екологічних проблем,

наприклад, проблеми небезпечних відходів, а також встановлюють вимоги для джерел екологічно шкідливої діяльності.

Все вищезазначене, а також постановка і вирішення питань стосовно джерел і їх місця в системі міжнародного екологічного права, і вказує на актуальність обраної теми кваліфікаційного дослідження.

Теоретичною основою магістерського дослідження стали наукові праці українських та зарубіжних вчених у галузі екологічного, міжнародного, міжнародного екологічного права та теорії держави та права, таких як Авраменко Л.В., Кириченко В.М., Колодій А.М., Копеїчиков В.В., Лисенков С.Л., Макаренко Л.П., Малига В.А., Петришин О.В., Цвік М.В., Шемшученко Ю.С., Щокін Ю.В., Anzilotti D., Hunter D., Kiss A., Lang W., Sands Ph., Salzman J., Shaw M.N., Shelton D., Weil P., Zaelke D.

Мета і задачі дослідження. Мета кваліфікаційної роботи полягає у вивченні питань, пов'язаних з дослідженням традиційних і специфічних джерел права, з аналізом і визначенням їх місця в системі міжнародного екологічного права тощо.

Окреслена мета визначила такі задачі дослідження:

- дослідити зміст поняття джерел міжнародного екологічного права;
- проаналізувавши джерела міжнародного права, дослідити закономірності формування міжнародного екологічного права, як галузі права, тенденції її розвитку і формування;
- дослідити традиційні і обґрунтувати наявність специфічних джерел міжнародного екологічного права;
- дати характеристику кожному з джерел міжнародного екологічного права;
- дослідити питання кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного екологічного права;
- розглянути кодифікацію з точки зору процесу систематизації правових норм і формування єдиного міжнародного кодифікованого акту.

Об’єктом дослідження є теоретичні основи визначення джерел права, підстави становлення і формування міжнародного екологічного права, а також аналіз традиційних і специфічних джерел міжнародного екологічного права.

Предметом дослідження є норми і принципи міжнародного екологічного права, міжнародні конвенції та договори, екологічні стандарти, норми «м’якого» права.

При написанні магістерської роботи застосовувалися наступні методи наукових досліджень: загально-науковий, порівняльний, аналітичний, історичний, формально-юридичний, системний і метод синтезу.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

1.1. Теоретичні підходи до визначення поняття джерел міжнародного екологічного права

Згідно латинсько-українському словнику, джерело (лат. fons, fontis) має два значення. Перше значення – це «водне джерело, струмок; друге - першопричина, початок» [1, с. 72]. Останнім поняттям охоплюються «відомості, які дають змогу вивчити зміст та особливості виникнення права різних країн. В цьому сенсі джерелами права є тексти законів, записи звичаїв, судові справи, промови видатних юристів, літописи тощо» [1, с. 72].

В сучасному тлумачному словнику української мови є ще одне значення: «Писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження» [2]. Тобто ми можемо розглядати джерело, як причину, яке є підставою для виникнення якогось явища і документ, наприклад, письмова пам'ятка, який містить ту чи іншу правову норму. Цей документ стає основою наукових досліджень.

Довгий час з приводу визначення дефініції «джерело права» точилися дискусії, які не припиняються до сих пір.

Один із видатніших теоретиків права початку ХХ ст. Г. Шершеневич говорив, що «джерелами права є різні форми, в яких право знаходить своє вираження» [3, с. 121]. З цим складно не погодитися, тому що саме це визначає різні підходи в сучасній юридичній науці до розуміння цього терміну.

Група науковців харківської юридичної школи вважає, що «джерело права це:

- джерела виникнення права як соціального явища, сила, що творить право (правоутворююча сила);
- пам'ятки історії, літератури, судові справи та звичаї, що існували історично та мали значення для чинного на той час права;

- певний вид діяльності державної влади з утворення правових норм;
- матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства;
- способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права» [3, с. 178].

В Радянські часи під джерелом права розумівся спосіб, за допомогою якого правила поведінки через державну владу надавалися загальнообов'язкова сила, тобто існувала диктатура робітничого класу. Трохи пізніше, але все ще за радянських часів, термін «джерело права» набуло більш широке значення. Якщо говорити про цей період, то треба зазначити, що «в радянській правовій науці спочатку сформувався матеріалістичний підхід до пояснення джерел права, під якими розуміли матеріальні умови життя суспільства, спосіб виробництва, рушійні продуктивні сили та ін. Матеріалістичний підхід поступово трансформується у формально-матеріалістичний, а згодом — у суто формалістичний підхід до поняття «джерело права»» [3, с. 179-180].

Слід зазначити, що науковці різних юридичних шкіл мали відмінний підхід до цього поняття:

- позитивний підхід, коли джерелом права є нормативні приписи, які створені державою і мають примусову силу;
- нормативістський підхід, який ґрунтується на «абстрактній, неписаній нормі («ґрунднорма»)» [3, с. 180], яка дає початок усьому праву. При цьому всі правові норми будують ієрархічну систему за юридичною силою;
- представники психологічного підходу розглядали право як психологічне явище (наприклад, звичаєве право) і стверджували, що джерело права є видом позитивного права;
- соціологічний підхід ґрунтується на соціальній і юридичній практиках.

За думкою А.М. Колодій, В.В. Копецькіна та інших вчених «право завжди повинно мати певну форму, тобто бути формалізованим, а форма мусить бути змістовною, тобто містити певний текст, виражений юридичною мовою, і мати певне смислове навантаження. Якщо норма не вміщена в певну

форму, то вона залишається нормою поведінки, але не є нормою права» [4, с. 58].

Поняття джерела права може бути розглянуто в декількох значеннях.

Джерело права «в матеріальному розумінні – це суспільні відносини, які розвиваються і зумовлюють виникнення, розвиток та зміст права. Тобто це те джерело, звідки виходить зміст норми або правотворча сила, наприклад, державна влада, законодавчі чи судові органи тощо» [5, с. 35]. «В ідеологічному розумінні – це виражена в офіційній формі сукупність юридичних ідей, поглядів, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право, у формальному (юридичному) розумінні – спосіб вираження змісту правил поведінки або те, що дає правилу загальнообов'язковий характер. Тобто це офіційні форми зовнішнього вираження і закріплення правових норм, що діють у державі» [5, с. 35; 6, с. 112; 7, с. 179]. З погляду «юридичного праворозуміння – це принцип формальної рівності, тобто однакова міра справедливості, добра, свободи, істини, який може існувати як абстрактна правова форма суспільних відносин» [8, с. 29].

В юридичній науці і доктрині існують й інші думки щодо визначення джерел права.

Зокрема, «під цим терміном зазвичай розуміють зовнішню форму та спосіб об'єктивізації правових норм» [9, с. 206]; «офіційно об'єктивовані акти, що містять правові норми» [10, с. 162]; «способи офіційного вираження й закріплення правових норм; способи офіційного вираження й закріплення правових норм джерело інформації, що визначає, де саме знаходиться те чи інше правило поведінки, як ним керуватись та застосовувати на практиці» [9, с. 209]; «матеріали, що взяті за основу того чи іншого законодавства; підготовчі документи, проекти нормативно-правових актів, які використовуються в процесі тлумачення юридичних текстів» [11, с. 310]; «діяльність суб'єктів правовідносин, внаслідок якої реалізуються їх потреби та задовольняються інтереси» [7, с. 188]; «політичні, економічні, соціальні, культурні та інші чинники, які породжують чи об'єктивно зумовлюють

виникнення норм права; умови формування права, чинники правотворчості та суспільні цінності, що безпосередньо впливають на процес формування й функціонування права; різноманітні пам'ятки історії, літописи та звичаї, що існували історично, в певний проміжок часу, мають юридичний зміст та визначають основні напрями становлення права конкретної держави (Руська правда, Закони Ману); своєрідну силу, що створює право» [11, с. 295] тощо.

Слід зауважити, що більшість науковців-теоретиків наполягає на тому, що поняття «джерело права» потрібно використовувати саме у формально-юридичному значенні, а саме розуміти під цим «форму вираження й закріплення правових норм, що засвідчує їх загальнообов'язковість» [12, с. 124]. У зв'язку з цим «до ознак формально-юридичних джерел права можна віднести:

- а) їх правотворчу значущість;
- б) зміст у вигляді юридично оформленої державної волі;
- в) їх загальнообов'язковість і гарантованість державою;
- г) особливу юридичну форму;

д) те, що вони встановлюють основи засад правового регулювання у визначених сферах суспільного життя» [13, с. 230].

З огляду на формування джерел міжнародного екологічного права, одним з примітних явищ сучасної доктрини міжнародного екологічного права є розробка підстав і методів класифікації міжнародних екологічних норм, що відбуваються в ній, як необхідний крок до впорядкування системи і структури даної галузі.

Поряд з використанням традиційних класифікацій на норми звичайні, загальновизнані принципи, договірні норми багатостороннього та двостороннього характеру, обов'язкові та рекомендаційні рішення міжнародних організацій, рішення міжнародних судових органів у міжнародному екологічному праві, в останні роки відбувається поглиблене теоретичне опрацювання окремих сторін систематизації нормативного

матеріалу, обумовлена специфічними особливостями практики правового регулювання міжнародних екологічних відносин.

У складному процесі міжнародної нормотворчості слід розрізняти основні процеси, до яких належать ті способи утворення норм, в результаті завершення яких з'являється міжнародно-правова норма, і допоміжні процеси, які є певними стадіями процесу становлення міжнародно-правової норми, але які цей процес не завершують.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу той факт, що у юридичній літературі практично завжди ставиться знак рівності між поняттями норми права та договору. Стверджується, що договір і є норма права, що договір - це форма (одна з юридичних форм), у яких знаходить своє вираження норма права.

З формально-юридичної точки зору джерелом права є норма права як певна юридична форма, в якій міститься правило поведінки суб'єктів, яке вони визнають для себе юридично обов'язковим. Як вже зазначалося вище, в структуру норми права (як, втім, і в структуру норми міжнародного екологічного права) входить в якості її елементів як форма, так і зміст. Змістом норми є абстрактне правовідношення, абстрактне, оскільки воно поширює свою дію на всіх суб'єктів і всі події в рамках даного правовідношення. Конкретний же договір - це частина об'єктивно існуючої норми; щодо цієї «частини», то конкретні суб'єкти домовилися вважати, що те правило поведінки, яке міститься в ній, є обов'язковою для себе нормою поведінки.

Держави, укладаючи між собою договір, «беруть» з норми лише те, що відповідає потребам їхньої зовнішньої політики у конкретних правовідносинах і на даний момент. Саме тому абсолютно необхідно розрізняти норму міжнародного права і договірну форму.

У процесі формування міжнародного екологічного права використовуються ті ж, що і в загальному міжнародному праві юридичні способи встановлення норм, покликаних регулювати природоохоронне співробітництво держав. У той самий час для відповідної сфери міжнародно-

правового регулювання властива специфіка окремих джерел, особливості їх ієрархії та взаємодії. Своєрідність системи джерел міжнародного екологічного права обумовлюється не тільки впливом відокремленого предмета регулювання, а й відбиває ту стадію розвитку, на якій перебуває нова сукупність міжнародно-правових норм. Виявлення специфіки міжнародного екологічного права вимагає аналізу ролі та значення його основних та допоміжних джерел.

Практика міжнародного природоохоронного співробітництва недвозначно свідчить, що міжнародне екологічне право розвивається переважно шляхом конвенційного регулювання. Міжнародний договір залишається основним джерелом міжнародного екологічного права. Специфіка природоохорони полягає в тому, що його ефективність прямо пропорційна до ступеня точності та деталізації міжнародно-правового регулювання.

Також традиційним джерелом міжнародного, в тому числі і міжнародного екологічного права, є правовий звичай. Детальну характеристику цього виду джерел міжнародного права буде приводитися в наступних розділах роботи.

Швидкий та динамічний розвиток міжнародного екологічного права сьогодні багато в чому забезпечується за рахунок «приросту» норм «м'якого» права. Ці норми у кількісному відношенні вже давно не поступаються так званим твердим нормам у міжнародному екологічному праві. Тому для характеристики міжнародного екологічного права як галузі сучасного міжнародного права велике значення набуває визначення їх місця та ролі у системі його джерел.

В юридичній доктрині існують різні погляди щодо наявності специфічних джерел міжнародного екологічного права, характеристика яких буде приведена в другому розділі роботи.

Отож в системі джерел міжнародного екологічного права є специфічні односторонні акти, які можуть розглядатися як підготовчий етап у створенні

норми права, як свого роду напівфабрикат правової норми – це екологічні стандарти. Також слід звернути увагу на загальні принципи, які деякі науковці розглядають як джерела міжнародного права.

Отже визначення змісту поняття джерел права, їх ролі в регулюванні суспільних відносин вважається одним з важливіших питань в науці теорії держави і права. Поняття «джерело права» характеризує і зміст, і форму права. Проте, при використанні даного терміну, потрібно враховувати його значення і те для якої правової системи та мети він застосовується.

В загальному вигляді можна дати наступне авторське визначення джерел міжнародного екологічного права: «джерела міжнародного екологічного права – це способи офіційного вираження й закріплення правових норм, що засвідчує їх обов’язковість, які мають традиційну і специфічну юридичну форму, встановлюють підґрунтя для правового регулювання у певних сферах суспільного життя, таких як охорона навколишнього середовища, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки та забезпечення екологічних прав громадян».

Джерелами міжнародного екологічного права є як традиційні джерела міжнародного права (міжнародний договір, правовий звичай), так і специфічні джерела, а саме норми «м’якого» права, екологічні стандарти і загальні принципи міжнародного права.

Стосовно міжнародного екологічного права, то дослідження джерел, крім іншого, дозволяє усвідомити закономірності формування цієї галузі права, тенденції її розвитку. Саме ці питання будуть розглядатися в наступному підрозділі роботи.

1.2. Формування міжнародного екологічного права як галузі права

Пошук шляхів об'єднання зусиль держав і народів для успішного вирішення проблеми охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів має здійснюватися на базі та у суворій відповідності до загальновизнаних принципів сучасного міжнародного права. Разом з тим особливості міжнародних екологічних відносин призвели до створення цілої системи спеціальних міжнародно-правових принципів і норм, призначених для їх регулювання. Саме це в подальшому отримало назву міжнародного екологічного права.

Сьогодні міжнародне екологічне право відповідає всім критеріям, які вироблені правовою доктриною для характеристики галузі права, і є сукупністю міжнародно-правових принципів і норм, що вельми динамічно розвивається.

Отже міжнародне екологічне право - це сукупність міжнародно-правових принципів і норм, які регулюють міжнародні екологічні відносини між суб'єктами міжнародного права, тобто відносини щодо охорони навколишнього середовища, раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки та забезпечення дотримання екологічних прав людини.

Однією з відмінних рис сучасного етапу розвитку міжнародного екологічного права є подальше розширення кола міжнародних відносин, регульованих цією галуззю права. Безпосереднім підсумком цього процесу стало доповнення двох традиційних предметних областей регулювання (відносин щодо охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування) двома новими - відносинами щодо забезпечення екологічної безпеки та забезпечення дотримання екологічних прав людини.

Саме ця обставина є причиною такого всіма визнаного явища, як «екологізація» міжнародних відносин, і справа тут не в тому, що еколого-

орієнтовані правові норми включаються до джерел інших галузей міжнародного права, тим самим розширюючи їх предметну сферу.

Поява у міжнародному екологічному праві двох нових предметних областей посідає на кінець XX ст.

Вперше ідею міжнародної екологічної безпеки було запропоновано Президентом СРСР у вересні 1987 р. у зв'язку з висуненням концепції Всеосяжної системи міжнародної безпеки. У цій системі екологічної безпеки відводилася підпорядкована роль на відміну від економічної безпеки. Однак вже через рік питання забезпечення екологічної безпеки були виділені в самостійну предметну галузь, яка наразі налічує великий масив нормативних актів у вигляді резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, багатосторонніх та двосторонніх договорів та угод тощо.

Забезпечення екологічної безпеки - це комплексна діяльність, що включає сукупність заходів, де охорона навколишнього середовища є лише однією з них. Умовно її можна назвати екологічною мірою, що не повинно призводити до заперечення існування інших видів заходів - політичних, правових та ін. Безпека взагалі - це стан захищеності, що забезпечується організаційно-правовими, економічними, науково-технологічними та іншими засобами.

Екологічна безпека може бути локальною, районною, регіональною, національною та глобальною. Такий поділ дозволяє перш за все визначити коло заходів, які застосовуються для забезпечення екологічної безпеки того чи іншого рівня. Сама екологічна безпека має міжнародний, глобальний характер. Проблеми екологічної безпеки торкаються всіх, незважаючи на багатство і бідність, бо жоден народ не може почуватися спокійно у разі екологічних катастроф, що відбуваються поза його територією. Жоден народ не здатний самостійно побудувати ізольовану та незалежну лінію екозахисту.

Якщо в міжнародному екологічному праві виділення відносин щодо забезпечення міжнародної екологічної безпеки можна вважати dokonаним фактом, то на рівні національного законодавства окремих держав визнання

категорії «екологічна безпека» відбувається набагато складніше. Одні науковці розглядають її як складову частину охорони навколишнього середовища, інші ставлять між ними знак рівності, треті включають у зміст екологічної безпеки як охорону навколишнього середовища, так й раціональне використання, відтворення і підвищення якості довкілля; нарешті, висловлюється думка, що забезпечення екологічної безпеки - діяльність, здійснювана поруч із охороною навколишнього природного середовища.

Поняття «екологічна безпека» порівняно недавно увійшло в науковий, політичний та нормативний оборот. У той же час в країнах, що розвиваються, політики та громадськість звикають до нього повільно. Для багатьох країн, що розвиваються, більш зрозумілі міркування, що стосуються насущних екологічних проблем і транскордонних збитків у форматі двосторонніх відносин.

Включення до предметної галузі міжнародного екологічного права відносин щодо забезпечення дотримання екологічних прав людини не викликало жодних розбіжностей серед вітчизняних правознавців.

Більш того були такі пропозиції, як виділити екологічні права із політичних, громадянських, соціальних, економічних та культурних у самостійну категорію.

Вперше договірне закріплення одного з видів екологічних прав – права на доступ до екологічної інформації – отримало у Конвенції ЄЕК ООН про оцінку впливу на довкілля у транскордонному контексті 1991 р.

У 1994 р. Підкомісією ООН з прав людини та навколишнього середовища було розроблено проект Декларації принципів «Права людини та навколишнє середовище», в якому називалися вже чотири види екологічних прав людини:

- на доступ до екологічної інформації,
- на сприятливе довкілля,
- на доступ до екологічного правосуддя,

- на участь громадськості у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища.

На основі цього проекту пропонується прийняти Міжнародний пакт з екологічних прав людини за аналогією з двома міжнародними пактами 1966 року.

В даний час зазначені права найбільш повно кодифіковані в Конвенції ЄЕК ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, прийнятого 25 червня 1998 р. в Орхусі (Данія).

Самодостатність екологічних прав людини і, як наслідок, включення в предмет міжнародного екологічного права відносин щодо забезпечення їх дотримання, підтверджені сьогодні як доктриною, так і практикою міжнародного права. При цьому особливо наголошується на автономному, фундаментальному характері таких прав. Додамо до цього, що в даний час екологічні права набувають все більш адекватного захисту в рамках європейської, американської та африканської регіональних систем захисту прав людини.

Наявність у міжнародного екологічного права специфічного кола суспільних відносин, тобто самостійного предмета регулювання, є одним із шести обов'язкових умов, яким повинна відповідати будь-яка сукупність міжнародно-правових принципів та норм, що претендує на роль самостійної галузі права.

Іншими п'ятьма ознаками самостійної галузі міжнародного екологічного права є:

- специфічні норми, що регулюють ці відносини;
- досить велика суспільна значимість кола суспільних відносин;
- досить великий обсяг нормативного правового матеріалу;
- зацікавленість суспільства у виділенні нової галузі права;
- спеціальні принципи права, що регулюють побудову нової галузі права.

З огляду на предмет нашого дослідження, тобто дослідження щодо джерел міжнародного екологічного права, така ознака, як наявність специфічних норм, що регулюють відносини щодо охорони навколишнього середовища, раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки та забезпечення дотримання екологічних прав людини, не викликає сьогодні сумнівів.

Слід зазначити, що багато норм, які регулюють міжнародні екологічні відносини також мають певну специфіку. Крім традиційних форм закріплення міжнародно-правових норм – міжнародного договору і міжнародно-правового звичая - виявилися затребуваними так звані норми «м'якого» міжнародного екологічного права, а саме рамочні конвенції та стандарти, які розроблені міжнародними організаціями. Норми «м'якого» права в міжнародному екологічному праві оформлюються в резолюції, кодекси, декларації, керівними принципами. Вони часто виконують регулюючу роль там, де норми «твердого» права виявляються безсилі.

Значимість міжнародних екологічних відносин для окремих держав та для всієї міжнародної спільноти аксіоматична і не потребує особливих доказів. Розширення екологічних зв'язків між усіма державами, зростаюча екологічна взаємозалежність між ними, курс на розбудову міжнародних екологічних відносин на основі рівноправності та взаємної вигоди – все це найважливіші фактори сучасного суспільного розвитку, передумови розвитку дружньої співпраці між різними країнами, створення системи міжнародної екологічної безпеки.

Прийняті за цей час численні міжнародні договори, резолюції та декларації з питань міжнародної екологічної безпеки, захисту навколишнього середовища та раціонального природокористування недвозначно свідчать про те велике значення, яке світова спільнота надає сьогодні екологічним правовідносинам.

По відношенню до людини природа виконує ряд функцій, пов'язаних із задоволенням її потреб: екологічну, економічну, естетичну, рекреаційну,

наукову, культурну. Серед них першорядне значення мають екологічна та економічна функції природи, що забезпечують сприятливі умови для життєдіяльності та поступального розвитку людини. Невипадково тому основна увага світового співтовариства вже протягом останніх чотирьох десятиліть зосереджена на пошуку шляхів «примирення» екологічних та економічних інтересів держав.

Прийняті за цей час численні міжнародні договори, резолюції та декларації з питань міжнародної екологічної безпеки, захисту довкілля та раціонального природокористування недвозначно свідчать про те велике значення, яке світова спільнота надає сьогодні міжнародним екологічним правовідносинам.

Поширено обсяг нормативного правового матеріалу у сфері регулювання міжнародних екологічних відносин. В даний час діє понад 1500 багатосторонніх та понад 3000 двосторонніх міжнародних договорів та угод.

Сьогодні по суті по всіх найбільших і найважливіших природних об'єктах укладено відповідні міжнародні багатосторонні угоди, що регламентують як взаємні права та обов'язки учасників у зв'язку з їх використанням, так і питання їх охорони та запобігання забрудненням з практично всіх відомих джерел.

Нарешті, численні двосторонні договори стосуються переважно запобігання транскордонному перенесенню забруднення та вирішенню прикордонних природоохоронних проблем. Відмінною рисою таких угод, укладених в останнє десятиліття, є включення до них положень, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку сторін, що беруть участь.

Зацікавленість окремих держав і в цілому міжнародного співтовариства у існуванні самостійної галузі - міжнародного екологічного права - очевидна. Вона виражена у вже зазначеному величезному нормативному правовому матеріалі міжнародного характеру.

Про це свідчать численні міжнародні конференції з питань охорони, захисту та використання навколишнього середовища, що практично щороку скликаються, серед яких особливе місце займають Стокгольмська конференція ООН з проблем навколишньої людини середовища 1972 р., Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 р. та Всесвітня зустріч на найвищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі 2002 р. До цього списку можна додати щорічно, починаючи з 2009 р., конференції ООН зі зміни клімату.

Тобто велику роль у формуванні міжнародного екологічного права грають міжнародні конференції з проблем довкілля. Перші конференції завершилися прийняттям так званих декларацій принципів: на Стокгольмській конференції - Декларації з проблем навколишнього середовища, а на Конференції в Ріо - Декларації з навколишнього середовища та розвитку.

Обидві Декларації прийнято відносити до категорій джерел «м'якого» права, які потребують особливих методів імплементації. Аналіз цих принципів показує, що вони різноманітні за своїм характером. Деякі з них не є нормами права не тільки тому, що не увійшли до міжнародно-правової практики держав, але й через те, що за своїм змістом та вкладеним у них сенсом не є правовими нормами. Це повністю відповідає положенню правової доктрини про те, що під принципами міжнародного екологічного права можуть розумітися як норми права (принципи-норми), так і неправові категорії (принципи-ідеї).

Для міжнародного екологічного права характерна наявність спеціальних принципів, які забезпечують зв'язок між його нормами, інститутами та службовцями керівництвом у процесі регулювання міжнародних екологічних відносин. Сьогодні цей факт ні в кого не викликає сумніву. Питання, яким нині розгортаються бурхливі дискусії у правовій доктрині, зводиться до кількості і змісту.

Слід зазначити, що одним із примітних явищ сучасної доктрини міжнародного екологічного права є розробка підстав і методів класифікації

міжнародних екологічних норм, що відбувається в ній, як необхідний крок до впорядкування системи та структури даної галузі права. Поряд з використанням традиційних класифікацій на звичайні норми, загальновизнані принципи, договірні норми багатостороннього та двостороннього характеру, обов'язкові та рекомендаційні рішення міжнародних організацій, рішення міжнародних судових органів у міжнародному екологічному праві в останні роки відбувається поглиблене теоретичне опрацювання окремих сторін систематизації нормативного матеріалу, практики правового регулювання міжнародних екологічних відносин.

Зокрема, велика увага приділяється:

- підставам та умовам розмежування глобальних та регіональних міжнародних еколого-правових норм;
- визначенню взаємозв'язку між рамковими конвенціями і деталізуючими їх норми протоколами та іншими допоміжними угодами;
- оцінці значення рекомендаційних норм, так званих норм «м'якого» права, створюваних щодо принципів, стратегій і взагалі довгострокового планування у правовому регулюванні міждержавних екологічних відносин;
- розумінню сутності та ролі міжнародних екологічних стандартів у механізмі правового регулювання екологічних відносин.

Отже усвідомлення закономірностей становлення галузі міжнародного екологічного права, тенденції її формування, кодифікації та прогресивного розвитку галузі здійснюється в певній мірі за допомогою дослідження джерел права.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Визначення змісту поняття джерел права, їх ролі в регулюванні суспільних відносин вважається одним з важливіших питань в науці теорії держави і права. Поняття «джерело права» характеризує і зміст, і форму права. Проте, при використанні даного терміну, потрібно враховувати його значення і те для якої правової системи та мети він застосовується.

В загальному вигляді можна дати наступне авторське визначення джерел міжнародного екологічного права: «джерела міжнародного екологічного права – це способи офіційного вираження й закріплення правових норм, що засвідчує їх обов'язковість, які мають традиційну і специфічну юридичну форму, встановлюють підґрунтя для правового регулювання у певних сферах суспільного життя, таких як охорона навколишнього середовища, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки та забезпечення екологічних прав громадян».

Джерелами міжнародного екологічного права є як традиційні джерела міжнародного права (міжнародний договір, правовий звичай), так і специфічні джерела, а саме норми «м'якого» права, екологічні стандарти і принципи міжнародного права.

Стосовно міжнародного екологічного права, то дослідження джерел, крім іншого, дозволяє усвідомити закономірності формування цієї галузі права, тенденції її розвитку.

Своєрідність системи джерел міжнародного екологічного права обумовлюється не тільки впливом відокремленого предмета регулювання, а й відбиває ту стадію розвитку, на якій перебуває нова сукупність міжнародно-правових норм. Отже усвідомлення закономірностей становлення галузі міжнародного екологічного права, тенденції її формування, кодифікації та прогресивного розвитку галузі здійснюється в певній мірі за допомогою дослідження джерел права.

РОЗДІЛ II.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

2.1. Міжнародні звичаї як джерела міжнародного екологічного права

Міжнародний договір та міжнародний звичай є, звичайно, основними джерелами міжнародного екологічного права. Їх значення та характер взаємодії різні для різних стадій формування галузі міжнародного екологічного права. Початковий етап міждержавних відносин з приводу навколишнього середовища характеризується відсутністю розгалуженої системи міжнародних договорів, регулюючих ці відносини, і, як наслідок, відносно широким застосуванням загальних принципів міжнародного права та міжнародних норм, особливо з метою встановлення правомірності чи протиправності поведінки держав у сфері довкілля. Саме основоположні принципи міжнародного права, як правило, виражені у формі міжнародного звичаю, були покладені в основу найвідоміших арбітражних та судових рішень щодо міждержавних спорів, що стосуються шкоди навколишньому середовищу. Ці ж принципи пізніше були конкретизовані та отримали свій розвиток у договірному регулюванні відносин держав щодо навколишнього середовища.

Найбільш наочним прикладом у цьому плані може бути принцип заборони транскордонного забруднення навколишнього середовища, який зародився як міжнародно-правовий звичай в результаті арбітражного рішення у справі «Трайл-Смелтер», отримав своє договірне закріплення в низці спеціальних міжнародних угод і продовжує залишатися звичаєм. правовим принципом для держав, що не беруть участь у таких угодах.

Міжнародний звичай нерідко передує більш детальної договірної регламентації, він є важливим етапом формування загальних принципів правопорядку у сфері міжнародних правовідносин.

За слушним зауваженням Щокіна Ю.В. «більша частина договірних міжнародно-правових норм або має звичаєво-правові аналоги, або ж походять від відповідного міжнародно-правового звичаю» [14, с. 3].

За словами Д. Анцилотті «мовчазні угоди, і зокрема звичаї, як самостійні, як би несвідомі прояви відомих суспільних потреб, історично передують договорам, які передбачають вже добровільну, свідому діяльність і тому більш розвинуту свідомість суспільних потреб та цілей. Мовчазні угоди і дотепер мають важливе значення у міжнародних відносинах переважно оскільки найбільш загальні основні засади правопорядку, регулюючі ці відносини, впливають саме із звичаїв, тоді як договори стосуються певних предметів, і, за загальним правилом, мають обмежену область застосування» [15].

Проте не завжди при регулюванні міжнародних відносин застосування правового звичаю є доцільним. На наш погляд, це пояснюється невизначеністю цього джерела міжнародного екологічного права. Перш за все, викликає питання щодо процесу і часу їх утворення.

Згідно ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН міжнародний звичай визначений як «доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми» [16]. За теорією права норми міжнародних звичаїв, як і норми міжнародних договорів, повинні пройти два етапи становлення, щоб отримати силу юридично обов'язкового правила поведінки в міжнародних відносинах: об'єктивний і суб'єктивний етапи.

Під об'єктивним етапом становлення (або формування) звичаю розуміється однакова лінія поведінки суб'єктів міжнародного екологічного права протягом деякого часу, тобто практика. Як відмічає Ю.В. Щокін: «практика - це будь-яка діяльність держави на міжнародній арені, до якої належать як її фактичні дії, так і акти політичного і правового характеру, що містять оцінку цих дій (державні заяви, протести, договори, прес-релізи, рішення внутрішніх судів тощо)... Широке тлумачення практики призводить до зникнення смислової різниці між міжнародно-правовим звичаєм і міжнародним узвичаєнням. Але останній, як відомо, не є юридично

обов'язковим [14, с. 15]. Більш того, Ю.В. Щокін наголошує, що «практику слід розглядати як юридичні факти, як конкретні події матеріального світу, окремо визначені в часі і просторі соціальні факти, з якими пов'язані виникнення, припинення або зміна міжнародних правовідносин. На відміну від традиційного розуміння юридичного факту, коли норма права передує соціальному факту і, таким чином, він має правозастосовний характер, пропонується розглядати його в зворотному – правостворюючому сенсі, що відповідає логіці формування міжнародно-правових звичаїв» [14, с. 16].

Також визначення «практики» можна знайти у Звіті Комітету АМП: «Загальне звичаєве міжнародне право створюється одноманітною, численною та репрезентативною за своєю природою практикою. ... ніякої чіткої кількості часу для формування міжнародного звичаю не потрібно» [17, с. 20].

Щодо суб'єктивного етапу, то він повинен вказувати на наявність у суб'єктів міжнародного екологічного права такої поведінки, яка відповідає певним юридичним обов'язкам.

Суб'єктивний елемент може міститися у дипломатичній кореспонденції, коментарях уряду до тексту проекту міжнародного договору, рішеннях міжнародних трибуналів, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН тощо.

Проте нині в процесі утворення/формування звичаєвої норми можуть бути задіяні і інші суб'єкти міжнародного екологічного права. В монографії «Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії та практики» Ю. В. Щокін говорить про те, що «поряд з суверенними державами брати участь у звичаєвому нормотворенні можуть фізичні особи, міжнародні та національні (локальні) неурядові організації, підприємницькі компанії, тобто всі ті, чия міжнародна правосуб'єктність у вітчизняній доктрині тільки знаходить своє визнання» [18 с. 190].

Слід зазначити, що «неурядові організації не впливають на формулювання міжнародного звичаю, якщо їх дії безпосередньо не пов'язані з державами. Проте в рамках співробітництва держав і міжнародних

неурядових організацій виникає можливість впливу на створення звичаю» [19].

Теж потрібно звернути увагу на збільшення авторитету міжнародних судових органів, позиція яких нерідко стає вирішальною щодо встановлення факту наявності певних звичаїв.

Традиційно за теорією міжнародного права під правовим звичаєм варто розуміти дії суб'єктів міжнародного права, які встановлюються шляхом тривалого і постійного застосування на міжнародному рівні. Проте на сьогоднішній день існує теорія появи так званих «миттєвих» звичаїв.

Як було вказано вище для формування звичая суттєвим є одноманітна, багаторазова практика. Проте для нової звичаєвої норми не потрібно, щоб минуло багато років. Достатнім є період часу, протягом якого держави не виявили свого заперечення щодо виникнення нового міжнародного звичая.

За слушним зауваженням Ю. В. Щокіна: «Сучасна міжнародно-правова доктрина й практика «мовчання» держав (тобто відсутність їх відповідної реакції у зв'язку з будь-якими подіями на міжнародній арені) розглядають як невизначеність, неясність, відсутність їх позиції, а не як згоду. Мається на увазі, з якимись повторюваними міжнародними відносинами. При встановленні звичаїв загального міжнародного права враховується загальносвітова практика, в якій позиція будь-якої конкретної держави, яка не виражена чітко, може взагалі не братися до уваги. Але при цьому у держав зберігається право на «активну незгоду» із практикою за допомогою офіційних заяв і протестів, що може виключити їх з дії широко визнаних звичаєвих норм» [20, с. 171].

Аналізуючи юридичну доктрину щодо міжнародних правових звичаїв, варто виокремити два види звичаєвих норм. Перша – традиційні, коли суб'єкти без будь-яких підстав визнають юридичну силу. Друга – сучасні, які виникають не завдяки довгостроковій практиці, а при визнанні одного чи декількох попередніх актів. Тобто мова йде «про значне зниження ролі практики внаслідок скорочення проміжку часу, який для неї відводиться,

зменшення важливості повторів конкретних відносин (прецедентів), які формують практику і зростання ролі *opinio juris*. Йдеться, як правило, про визнання поведінки одного чи декількох суб'єктів міжнародного права в одиничній фактичній ситуації на міжнародній арені» [14, с. 18].

Проте разом з цим існує інша думка щодо формування звичаїв.

Одна група науковців головною ознакою вважають об'єктивний етап (елемент), а суб'єктивний етап (елемент) залишається на другому місці, тому що за сутністю воно являє собою внутрішнє переконання суб'єкта.

Друга група вважає, що «у ситуаціях, коли існує нестача «практики», суб'єктивного елементу (*opinio juris*) було б достатньо» [21].

Ця дискусія, яка вимагає рішення, точиться вже давно і на сьогодні немає одностайної думки серед вчених.

Міжнародний договір і міжнародний звичай мають тісний зв'язок. При цьому у міжнародних договорах можуть відображатися дійсні норми міжнародного звичаю. Проте міжнародне звичаєве право, на наш погляд, все ж таке займає самостійне місце серед джерел права.

Отже підсумовуючи, можна зробити наступні висновки. Правовий звичай – це особливе джерело міжнародного екологічного права, якому властиві специфічний порядок і час формування, сфери застосування (як правило, звичаєві норми виникають у тих сферах, де договірне регулювання не є можливим). Більш того, як відомо з практичного досвіду, міжнародні арбітражі систематично звертаються до міжнародного звичаю, який є більш гнучким джерелом права, тому що він змінюється сам по собі під впливом змін у суспільстві. Також варто зазначити, що міжнародний екологічний звичай має більший простір застосування, на який він поширюється на відміну від договору, який є обов'язковим тільки для учасників-підписантів.

2.2. Міжнародні договори – основний вид джерел міжнародного екологічного права

Навколишнє природне середовище поза державними кордонами є загальним надбанням людства. Природні ресурси поза дії національної юрисдикції є також загальним надбанням та їх збереження – це завдання всіх держав і, взагалі, всього людства. Навколишнє середовище не підлягає національному присвоєнню шляхом проголошення на нього суверенітету, використання, окупації чи будь-якимись іншими засобами. Тому і практика міжнародного співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища, і вирішення актуальних питань щодо раціонального та ефективного використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки тощо розвивається переважно шляхом конвенційного регулювання. Міжнародний договір залишається основним джерелом міжнародного екологічного права. Специфіка природоохоронної діяльності полягає в тому, що її ефективність прямо пропорційна до ступеня точності та деталізації міжнародно-правового регулювання.

Взагалі під міжнародним договором слід розуміти «міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, у двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування» [22].

Щодо класифікації міжнародних договорів, то всі договори можна розподілити наступним чином:

- за кількістю сторін (учасників);
- за предметом регулювання;
- за суб'єктним складом;
- за різновидом норм, які в них закріплені;
- за характером укладення договору;
- за територіальною ознакою.

Варто зазначити, що для міжнародних договорів існує певний порядок надання їм чинності, який зазначається в прикінцевих положеннях цього договору. Зазвичай після підписання договору, потрібен деякий час для виконання процедури, необхідної для того, щоб цей договір набрав чинності.

Загалом, договір може набирати чинності:

- після обміну ратифікаційними грамотами;
- після передачі ратифікаційних грамот державі-депозитарію, тобто державі або міжнародній організації, яка повинна виконувати певні функції та зберігати оригінал міжнародного договору;
- по закінченні терміну після обміну ратифікаційними грамотами або після передачі ратифікаційних грамот державі-депозитарію;
- у зазначений строк;
- з моменту підписання (якщо договір не потребує ратифікації);
- з моменту ратифікації певною кількістю держав тощо.

Щодо міжнародних договорів у сфері екологічного права, то треба зауважити, що ці відносини вимагають більш детальної регламентації. Тому можемо говорити про наявність характерної риси такого роду договорів, а саме рамкового підходу у їх створенні. Це означає, що спочатку приймається рамкова конвенція, в якій закріплюються загальні положення, на підставі яких приймаються протоколи, додатки тощо, в яких деталізуються вищезгадані положення рамкової конвенції. Як правило, протоколи, додатки тощо містять вимоги і умови технічного характеру, такі як перелік забруднюючих речовин, списки охоронюваних видів тощо, і які сторони договору вважають за необхідне виділити в юридично обов'язкову форму.

Залежно від ступеня взаємозв'язку з проблематикою охорони навколишнього середовища, всі міжнародні договори умовно можна розділити на три групи:

1. Договори, що регулюють інші, ніж відносини в галузі охорони навколишнього середовища, відносини щодо природних об'єктів. Вони не містять природоохоронних норм, але закріплюють правовий статус природних

об'єктів (наприклад, правовий режим водойм), опосередковано впливаючи на здійснення комплексу природоохоронних заходів. Зобов'язання держав з охорони природних екосистем від забруднення закріплені у низці чинних багатосторонніх договорів як у сфері збереження миру, міжнародної безпеки та роззброєння, так і в інших сферах міждержавного співробітництва. Прикладом такого типу договорів є Договір про без'ядерну зону у південній частині Тихого океану (1985 р.).

2. Договори, що регулюють відносини щодо використання природних об'єктів, що містять одночасно незначну кількість природоохоронних норм (Наприклад, Конвенція ООН з морського права 1982 р.).

3. Договори, що повністю орієнтовані на регулювання міжнародно-правових відносин з приводу охорони навколишнього середовища. Наприклад, Угода про збереження білих ведмедів (1973).

За своїм суб'єктним складом (територіальним охопленням) міжнародні договори в галузі охорони навколишнього середовища можуть бути універсальними, регіональними, субрегіональними та двосторонніми.

Тобто основним джерелом міжнародного екологічного права є вся сукупність міжнародних природоохоронних договорів незалежно від географічного охоплення та кількості учасників. А система регіональних угод доповнює, розвиває і посилює угоди глобального характеру.

Станом на сьогоднішній день практика держав виробила три основні типи міжнародних договорів, які в змозі реально сприяти вирішенню екологічних проблем.

Перший отримав назву «превентивного» підходу та пов'язаний з усуненням бар'єрів у вигляді державних кордонів у частині прийнятих еколого орієнтованих рішень (прикладом може бути Північна конвенція про захист навколишнього середовища 1974 р., в якій беруть участь Данія, Фінляндія, Норвегія та Швеція).

Суть другого підходу полягає у прийнятті юридично обов'язкових для держав рішень прямої дії наднаціонального характеру (Прикладом може бути практика ЄС).

Третій підхід, так званий віденський тип, що бере початок від Віденської конвенції захисту озонового шару 1985 р., передбачає вироблення та прийняття рамкових угод під егідою міжнародних організацій. Прикладом такого виду угод є Конвенція про біологічну різноманітність, яка, хоч і не називається рамковою, але насправді є такою або Конвенція про зміну клімату тощо.

Всі три підходи мають свої привабливі риси. Наприклад, перший підхід найбільш прийнятний на субрегіональному рівні, дозволяючи сконцентрувати зусилля обмеженого кола держав, які мають подібні або ідентичні екологічні труднощі.

Другий - вимагає ухвалення юридично обов'язкових правил і норм поведінки держав, але не має розглядатися як свого роду обмеження державного суверенітету. При цій процедурі держави, здійснюючи на практиці свої суверенні права, делегують частину своєї суверенної компетенції наднаціональному органу, як це часто роблять при вступі до міжнародних міжурядових організацій. Одночасно це дозволяє державам навіть розширити сферу свого суверенітету за рахунок аналогічних дій з боку інших країн, які є членами таких органів та організацій.

Нарешті, третій підхід найбільшою мірою відповідає інтересам держав, які бажають зберегти у себе максимально можливий обсяг суверенітету. У цьому випадку так званий міжнародний інтерес представляє та чи інша міжнародна організація, яка є форумом для проведення відповідних переговорів. За допомогою своїх відносно широких формулювань та умов, «рамкові» угоди забезпечують необхідну базу для взаємодії та співробітництва максимально можливої кількості держав із різними політичними та економічними системами. А як перший крок кооперування зусиль вони дозволяють негайно приступити до досліджень

та моніторингу, що мають виключно важливе значення, оскільки саме чіткі наукові дані про ті чи інші екологічні явища та наслідки дають можливість переходити на рівень прийняття державами більш детальних конкретних зобов'язань. Досягнуті результати науково-технічного співробітництва дозволяють виокремити найбільш актуальні напрями для взаємодії та детально розробити механізм їх здійснення у додатках та протоколах, які стають невід'ємною частиною «рамкової» угоди.

Особливою рисою цього третього підходу є й те, що він спрямований головним чином на «управління» природними ресурсами, що зникають, а не на вироблення загальних принципів міжнародного права. Іншими словами, він має більш прагматичний характер і вимагає від держав не заявляти про свою прихильність до загальних принципів міжнародного захисту навколишнього середовища, а вживати конкретних заходів, спрямованих на відновлення та підтримку того чи іншого природного ресурсу.

Отже погоджуючись з точкою зору Малиги В.А. та застосовуючи її висновок щодо джерел міжнародного права, варто зазначити, що договори міжнародного екологічного права забезпечують відповідний міжнародний правопорядок у сфері охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, в тому числі і універсальних, забезпечення екологічної безпеки, «надаючи міжнародним правовідносинам стабільності, логічності, передбачуваності за рахунок підтвердження діючих норм та створення нових норм, які визначають змістовне наповнення міжнародних договорів» [23].

2.3. Норми «м'якого права» - специфічні джерела міжнародного екологічного права

Швидкий та динамічний розвиток міжнародного екологічного права сьогодні багато в чому забезпечується за рахунок «приросту» так званих норм «м'якого» права. Ці норми в кількісному відношенні вже давно не поступаються так званим «твердим» нормам міжнародного екологічного права. Тому для характеристики міжнародного екологічного права як галузі сучасного міжнародного права велике значення набуває визначення їх місця та ролі у системі його джерел.

Норми «м'якого» права, встановлюючи правила поведінки, можуть стати відправним пунктом перетворення таких правил на договірні чи звичайні міжнародно-правові норми. Понад те, деяким нормам «м'якого» права, які є юридично обов'язковими, держави надають обов'язкову силу, що має політичний і моральний характер.

Аналогічної точки зору дотримуються зарубіжні дослідники. Наприклад, Shaw M.N. у своєму курсі міжнародного права підкреслює: «Використання таких документів, чи названі вони, наприклад, рекомендаціями, керівництвами, кодексами або стандартами, без різниці, є показником зміни або встановлення керівних початків, які в кінцевому рахунку можуть стати юридично обов'язковими нормами. Такі початки важливі, їх вплив є суттєвим, але самі по собі вони не складають юридичні норми» [24].

Норми «м'якого» міжнародного екологічного права – це об'єктивна реальність, факт, з існуванням якого слід рахуватися. Непряме підтвердження цього факту ми знаходимо у матеріалах ювілейного Конгресу ООН та міжнародного публічного права 1995 р., учасники якого вказували, що договори є адекватними інструментами міжнародного правотворчості, процес їх підготовки складний, а участь мінімально.. З огляду на це пропонувалося підвищити роль резолюцій багатосторонніх форумів. Класичні джерела

міжнародного права було запропоновано поповнити «своєрідним квазізаконодавчим процесом».

У юридичній літературі термін «м'яке» право використовується для позначення двох різних нормативних явищ. В одному випадку йдеться про специфічний вид норм міжнародного права, в іншому - про неправові міжнародні норми.

У першому випадку до цієї категорії належать норми, які на відміну від «твердого» права не створюють чітких, конкретних прав та обов'язків, а дають лише загальну установку. Для таких норм типові формулювання «прагнути», «вживати всіх необхідних заходів» тощо.

Щодо юридичної сили таких норм, то більшість юристів визнають за ними «якість міжнародно-правових норм» [25], хоча деякі фахівці дотримуються і прямо протилежної точки зору, вважаючи, «що «м'яке» право не є ні правом, ні неправом, а лежить у площині дипломатичної техніки» [26].

Норми «м'якого» права другого виду містяться в неправових актах, у резолюціях міжнародних організацій, конференцій, у спільних заявах та комюніке та мають велике значення для діяльності міжнародних органів та організацій, які за їх допомогою досить часто здійснюють регулювання міжнародних відносин та впливають на розвиток міжнародного права. Вони взаємодіють із нормами міжнародного права, забезпечують попереднє, доправове регулювання, прокладаючи шлях праву, і часто заповнюють розрив між договірними актами та звичайним правом.

Особливий різновид цього виду норм «м'якого» права представляють договори, що очікують набуття ними чинності. Як відомо, у такому стані багатосторонні договори найчастіше залишаються багато років. Їхні положення враховуються при тлумаченні норм міжнародного права, впливають на практику держав і навіть на національне законодавство. Як приклад можна навести Конвенцію ООН з морського права, яка була підписана у 1982 р. і набула чинності лише у 1994 р., та Кіотський кліматичний протокол, який був підписаний у 1997 р., а набув чинності 16 лютого 2005 р.

Специфіка змісту норм «м'якого» права визначає особливості механізму їхньої дії. Вони встановлюють не конкретні права і обов'язки, а загальні напрями взаємодії суб'єктів.

Поява норм «м'якого» права в регулюванні питань охорони навколишнього середовища стала скоріше закономірною, ніж випадковою. Незважаючи на «аполітичність» сфери охорони навколишнього середовища, посиленнями на яку деякі зарубіжні дослідники намагалися пояснити виникнення на початку 70-х років XX ст. «прорив» у розробці норм міжнародного екологічного права, насправді держави досить неохоче йшли на розкриття своїх численних «екологічних секретів», особливо у військовій сфері, чим насамперед пояснюється, зокрема, половинчасте рішення учасників Стокгольмської конференції з проблем навколишньої людини середовища 1972 р. заснувати ЮНЕП зі статусом допоміжного органу Генеральної Асамблеї ООН і скасування у структурі ЮНЕП Ради з координації, що відбулося в 1977 р.

Будучи вільними у виборі засобів регулювання міжнародних екологічних відносин і вирішення екологічних труднощів, що виникли, учасники цих відносин свідомо зупинилися на нормах «м'якого» міжнародного екологічного права.

У 70-ті рр. XX ст. потрібно створити нормативну основу нової системи співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища. Використання міжнародно-правових інструментів з цією метою потребувало б десятиліття, тому було застосовано «м'яке» право у формі резолюцій міжнародних конференцій, яке виявилось здатним оперативніше пристосовуватися до мінливих національно-політичних реалій і дозволило визначити як можливий зміст «твердого» міжнародного екологічного права, так і межі допустимості суб'єктивної свободи дій.

Як результат, на Конференції ООН з проблем навколишнього середовища в Стокгольмі в 1972 р. були прийняті Декларація принципів і План дій. Надалі цей досвід був сприйнятий Конференцією ООН з навколишнього

середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Всесвітньою зустріччю на найвищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002 р.).

Подібна практика, що показала свою життєву силу, переконливо довела здатність «м'якого» міжнародного екологічного права вирішувати завдання, які не під силу «твердому» праву.

Невипадково у резолюції Генеральної Асамблеї 49/113 від 19 грудня 1994 р. «Поширення принципів Декларації Ріо про навколишнє середовище та розвиток» прямо зазначається, що Декларація Ріо про навколишнє середовище та розвиток містить основні принципи досягнення сталого розвитку, заснованого на новому та справедливому глобальному партнерстві, і що всі уряди закликають сприяти широкому поширенню на всіх рівнях Декларації Ріо.

Норми «м'якого» міжнародного екологічного права можуть вирішувати інші специфічні завдання, наприклад, регулювати міжнародні відносини з участю суб'єктів національного права. Економічні, культурні, науково-технічні зв'язки здійснюються переважно приватними особами та організаціями, які можуть бути зобов'язані державою до відповідної діяльності.

Як приклад можна послатися на норми «м'якого» права, які у Кодексі ведення відповідального рибальства, прийнятому ФАО на XXVIII сесії своєї Конференції у жовтні 1995 р.

Основна концепція цього документа зводиться до необхідності подальшого розвитку рибальства в рамках збалансованої системи на основі концепції «відповідального рибальства», яка передбачає стійке використання рибних запасів у гармонії з довкіллям; ведення рибальства та розвитку аквакультури таким чином, щоб це не завдавало шкоди екосистемі, живим ресурсам та середовищу їх проживання; оптимізації економічних механізмів видобутку та переробки морепродуктів, включаючи збільшення цінності рибних продуктів шляхом їх переробки, що відповідає встановленим

санітарним стандартам; здійснення такої комерційної практики, яка давала б споживачам доступ до морепродуктів найвищої якості.

Кодекс не є міжнародним договором, відповідно, немає договірно встановленого переліку держав-учасниць, для яких норми Кодексу були б обов'язковими. У Кодексі не виражено згоду на обов'язковість його норм будь-яким із способів, передбачених ст. 11-15 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. (підписанням, обміном відповідними документами, ратифікацією, прийняттям або затвердженням, приєднанням або «будь-яким іншим способом, про який домовилися» [22]). Навпаки, у ст. 1 Кодексу спеціально оприлюднений добровільний характер виконання державами положень Кодексу. І хоча у Кодекс включені норми, які більшість держав зобов'язані виконувати, цей обов'язок впливає з міжнародно-правового характеру самих цих норм, а не Кодексу, як такого. Йдеться насамперед про відповідні положення Конвенції ООН з морського права 1982 р. та Угоди про сприяння дотриманню рибальськими суднами у відкритому морі міжнародних заходів охорони біоресурсів та управління ними 1993 р. Крім того, Кодекс не підлягає реєстрації в Секретаріаті ООН.

Сказане дозволяє зробити висновок, що воля держав, які брали участь у Конференції ФАО в 1995 р. і прийняли Кодекс, не полягала у наданні йому сили міжнародного договору.

Не є Кодекс і збірником міжнародно-правових звичаїв. Багато із запропонованих Кодексом дій, країни вважати рекомендаціями для майбутньої практики рибальства, ніж практикою країн.

Викладене не означає, однак, що Кодекс - це зведення суто моральних норм, орієнтованих на совість рибалки і джерел системи міжнародного права, що знаходяться поза системою. Норми Кодексу є нормами «м'якого» права.

Отже, Кодекс зайняв свою нішу в сучасній системі міжнародного права на початковому ієрархічному рівні. Чи перейдуть вони на більш високий рівень основного джерела міжнародного права (міжнародного договору чи міжнародно-правового звичаю, що склався) доведе майбутнє.

При цьому не слід «йти на поводу» у тих авторів, які пропонують, за їхнім висловом, «недосконале право» якнайшвидше замінювати на «тверде» право. «Неправові» норми можуть робити те, що не під силу правовим, наприклад, забезпечити колективне регулювання в тих сферах, де правові норми не можуть бути навіть створені. Понад те, виникає можливість гнучкого колективного регулювання з урахуванням специфічних умов учасників.

Отже, «м'яке» право є специфічним нормативним феноменом як у національній, так і у міжнародній нормативних системах. Не настільки суворо обмежено формальними рамками, як «тверде» право, «м'яке» право здатне регулювати найскладніші і делікатні відносини. Регулювання міжнародних екологічних відносин викликає у життя безліч норм, які нерідко не узгоджуються друг з одним. Подолати розбіжності «твердому» міжнародному екологічному праву складно, «м'якому» з його гнучкістю значно легше.

Життя показало, що регулювання міжнародних екологічних відносин можливе лише із залученням усіх видів нормативних інструментів, серед яких «неправовим» належить виключно важлива роль, особливо, коли шанси на створення «твердих» норм, які можуть претендувати на загальне прийняття, невеликі. Концепція «м'якого» екологічного права представляє своєрідну реакцію, з одного боку, на труднощі формування міжнародного екологічного права і, з іншого, на значне зростання останніми роками числа і правового значення рекомендацій, що належать до міжнародного екологічного права.

Як зазначалося в доповіді Інституту міжнародного права, норми «м'якого» права в точному розумінні слова не є джерелом права, але їх вплив на формування міжнародних норм про навколишнє середовище такий, що їх слід враховувати при вивченні джерел, принаймні як важливий фактор, що сприяє розвитку права.

На здатність «м'якого» права прокладати шлях «твердому» міжнародному екологічному праву було звернуто увагу, зокрема, канадським юристом Дж. Біслі, який, виступаючи у КМП ООН, спеціально наголосив, що принципи Стокгольмської декларації відносять до різновиду «м'якого» права,

які згодом можуть перетворитися на норми «твердого» права, як це відбулося з Лондонською конвенцією 1972 р. про запобігання забрудненню моря шляхом поховання відходів [27].

2.4. Екологічні стандарти – одна з форм джерел міжнародного екологічного права

Екологічні стандарти є односторонніми актами міжнародних міжурядових організацій, що приймаються ними в порядку здійснення своєї нормотворчої та регулюючої функції. Вони можуть розглядатися як підготовчий етап у створенні норми права як свого роду напівфабрикат правової норми.

Компетенцією приймати стандарти в міжнародних організаціях, як загальне правило, мають їх виконавчі органи. Такі органи є, наприклад, у МАГАТЕ та ряді спеціалізованих установ ООН, таких як ІКАО, ФАО, ВООЗ, ВМО та ін., в яких екологічні стандарти приймаються в контексті їх профільної, основної діяльності. В ІМО відповідно до ст. 15 Конвенції про Міжурядову морську консультативну організацію 1948 р. виключною компетенцією приймати рекомендації з питань запобігання забруднення моря наділена Асамблея.

Як приклад, проілюструємо процедуру прийняття стандартів ІКАО.

Текст самої Чиказької конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. не містить визначення поняття «міжнародний стандарт». Це визначення вперше було сформульовано в резолюції першої сесії Асамблеї ІКАО у 1947 р. і без істотних змін відтворено у резолюціях наступних сесій Асамблеї.

Стандарт ІКАО визначається як «особливі вимоги до фізичних характеристик, конфігурації, матеріалу, льотних характеристик, персоналу або процедур, одноманітне застосування яких визнано необхідним для безпеки або регулярності міжнародної аеронавігації і яким держави повинні дотримуватися відповідно до Конвенції» [28].

З положень ст. 38 Чиказької конвенції випливає, що «ні стандарт, ні рекомендація не є нормою, яка встановлює якесь правило, обов'язкове для виконання державою - членом ІКАО» [28, ст. 38]. Держави мають у визначений термін направити до Ради ІКАО інформацію щодо розбіжності

між їхньою національною практикою та стандартом, що встановлюється ІКАО. Якщо ж «держави цілком погоджуються з таким стандартом, то це означає, що національна практика цієї держави не суперечить конкретному стандарту (виняток становлять випадки, коли держави розраховують до дати початку застосування стандарту провести необхідні заходи для того, щоб національна практика «підтягнулася» до його рівня)» [28]. Більше того, «будь-яка держава в будь-який час може заявити, що через зміну національної практики вона перестас дотримуватися того чи іншого стандарту, рекомендації або будь-якого додатку до Чиказької конвенції в цілому» [28].

В даний час розробка норм, що регламентують природоохоронні аспекти використання авіаційної техніки, в рамках ІКАО ведеться за двома напрямками: охорона навколишнього середовища від впливу авіаційного шуму та емісії авіаційних двигунів.

Авіаційний шум викликав занепокоєння вже за часів створення ІКАО, хоча тоді це обмежувалося шумом, створюваним повітряними гвинтами. На весь зріст ця проблема постала з появою на початку 1960-х років першого покоління реактивних літаків і продовжувала загострюватися зі збільшенням кількості реактивних повітряних суден, які виконують міжнародні авіаперевезення.

У 1968 р. Асамблея ІКАО прийняла резолюцію, в якій відзначалася серйозність проблеми авіаційного шуму на околицях аеропортів, і Раді ІКАО доручалося встановити міжнародні вимоги та підготувати пов'язаний з ними інструктивний матеріал щодо нормування авіаційного шуму. У 1971 р. була прийнята ще одна резолюція, в якій визнавався негативний вплив на навколишнє середовище, пов'язане з діяльністю авіації. У цій резолюції на ІКАО покладалася відповідальність за напрямок розвитку міжнародної цивільної авіації таким чином, щоб воно йшло на користь народам світу та забезпечувало максимальний ступінь сумісності безпечного та впорядкованого розвитку цивільної авіації з підтримкою якості навколишнього середовища.

У тому ж році на основі рекомендацій Спеціальної наради з авіаційного шуму на околицях аеродромів, що відбулася в 1969 р., було прийнято Додаток 16, в якому розглядаються різноманітні аспекти проблеми авіаційного шуму. Серед цих аспектів такі:

- правила опису та вимірювання авіаційного шуму;
- реакція людини на авіаційний шум, сертифікація повітряних суден із шуму;
- критерії встановлення експлуатаційних прийомів зниження авіаційного шуму;
- контроль за використанням земельних ділянок та прийоми зниження шуму під час випробування двигунів на землі.

На першій нараді Комітету з авіаційного шуму було підготовлено першу поправку до Додатка 16, яка почала застосовуватися у 1973 р. і стосувалася сертифікації щодо шуму майбутньої продукції авіаційної промисловості та модифікованих варіантів дозвукових реактивних повітряних суден.

На наступних нарадах Комітет з авіаційного шуму розробив стандарти сертифікації з шуму майбутніх дозвукових реактивних літаків та гвинтових літаків та стандарти щодо майбутніх модифікацій відповідних типів надзвукових транспортних літаків та вертольотів. Він розробив також інструктивні вказівки до сертифікації щодо шуму майбутніх надзвукових літаків та гвинтових літаків короткого зльоту і посадки, а також встановлених допоміжних силових установок та пов'язаних з ними систем повітряних суден під час експлуатації на землі.

Відповідно до резолюції «Громадянська авіація та навколишнє середовище людини», прийнятої на сесії Асамблеї ІКАО в 1971 р., були вжиті конкретні дії щодо емісії авіаційних двигунів та підготовлені докладні пропозиції про Стандарти ІКАО щодо нормування емісії деяких типів авіаційних двигунів. Ці Стандарти, прийняті у 1981 р., встановлювали межі емісії диму та деяких газоподібних забруднюючих речовин для майбутніх потужних турбореактивних та турбовентиляторних двигунів, а також

забороняли викид невиробленого палива. Сфера дії Додатка 16 була розширена в результаті включення до нього положень щодо емісії авіаційних двигунів, і документ отримав назву «Охорона навколишнього середовища». У том І переробленого Додатку 16 входять положення авіаційного шуму, а в томі II містяться положення, що стосуються емісії авіаційних двигунів.

У томі I в основу сертифікації шуму покладено різні класи повітряних суден. Ці класи включають дозвукові реактивні літаки, щодо яких заявка на сертифікацію прототипу була прийнята до 6 жовтня 1977 р. або пізніше, гвинтові літаки масою більше 5700 кг; гвинтові літаки масою до 5700 кг; надзвукові літаки, щодо яких заявку на сертифікацію прототипу було прийнято до 1 січня 1975 р., та гелікоптери, щодо яких заявку на сертифікацію прототипу було прийнято до 1 січня 1980 р. або пізніше.

На основі рекомендацій Комітету з охорони навколишнього середовища від впливу авіації у 2001 р. Рада ІКАО затвердила новий стандарт по шуму в гол. 4, набагато жорсткіший, ніж стандарт, що міститься в гол. 3. З 1 січня 2006 р. новий стандарт почав застосовуватись щодо всіх новосертифікованих літаків і літаків, що підпадають під дію гол. 3, якщо буде запитуватись їх повторна сертифікація згідно гол. 4.

Цей новий стандарт був прийнятий одночасно зі схваленням Асамблеєю ІКАО, розробленою Комітетом з охорони навколишнього середовища від впливу авіації концепції «Збалансований підхід до управління шумом», який включає чотири елементи: зниження шуму в джерелі, планування землекористуванням, експлуатаційні заходи та експлуатаційні обмеження.

У томі II Додатка 16 містяться стандарти, що забороняє навмисний викид палива в атмосферу (усі повітряні судна з газотурбінними двигунами, виготовлені після 18 лютого 1982 р.)

У ньому містяться також стандарти, що обмежують емісію диму турбореактивними та турбовентиляторними двигунами, призначеними для забезпечення польоту на надзвукових швидкостях і виготовленими після 1

січня 1983 р. Аналогічні обмеження діють щодо двигунів, призначених для забезпечення польоту на надзвукових швидкостях.

До Додатку також включено стандарти, що обмежують емісію окису вуглецю, незгорілих вуглеводнів і оксидів азоту великими турбореактивними та турбовентиляторними двигунами, призначеними для забезпечення польоту на дозвукових швидкостях та виготовленими після 1 січня 1986 року.

Якщо спочатку основне занепокоєння ІКАО викликало якість повітря на околицях аеропортів, то в 1990-х роках ця робота була розширена з метою розгляду проблем, що стосуються глобальної атмосфери, на стан якої також позначається вплив авіаційної емісії. Наприклад, цей вплив є одним із факторів, що сприяють зміні клімату. В результаті увага зараз приділяється подальшому доопрацюванню Стандартів ІКАО щодо емісії з метою врахування впливу емісії не лише в рамках злітно-посадкового циклу повітряних суден, а й на крейсерських етапах польоту.

У 1993 р. та 1999 р. на основі рекомендації Комітету з охорони навколишнього середовища від впливу авіації Рада ІКАО прийняла набагато жорсткіші стандарти, в яких визначено граничну кількість емісії оксидів азоту.

Після свого першого прийняття Додаток 16 постійно допрацьовувався з метою врахування нових проблем у галузі охорони навколишнього середовища, а також у зв'язку з появою нових технологій. ІКАО планує і надалі переглядати положення цього Додатка, щоб він забезпечував максимальний ступінь сумісності безпечного та впорядкованого розвитку цивільної авіації з підтримкою якості навколишнього середовища.

Такий підхід знаходиться у повній відповідності до положень Зведеної заяви про постійну політику та практику ІКАО в галузі охорони навколишнього середовища, викладеного в резолюції ІКАО А33-7. В даний час у цей документ вносяться доповнення та поправки, що враховують ті зміни, які відбуваються в практиці міжнародного природоохоронного співробітництва. Це, зокрема, стосується визнання принципу обережності як одного з принципів політики ІКАО та визнання того факту, що обмін квотами

на емісію потенційно є економічно ефективним засобом вирішення проблеми викидів двоокису вуглецю.

Прагнучі реалізувати своє концептуальне бачення безпечного та сталого розвитку цивільної авіації, ІКАО намітила 6 стратегічних цілей, однією з яких є охорона навколишнього середовища. На думку ІКАО, ця мета може бути досягнута шляхом зведення до мінімуму несприятливого впливу цивільної авіації на навколишнє середовище у всьому світі, зокрема, авіаційного шуму та емісії авіаційних двигунів шляхом реалізації наступних заходів:

1. Розробляти, вживати та сприяти застосуванню нових або скоригованих заходів щодо:

- обмеження або скорочення кількості людей, які зазнають значного впливу авіаційного шуму;
- обмеження чи зменшення впливу емісії авіаційних двигунів на якість повітря у населених пунктах;
- обмеження чи скорочення на глобальний клімат емісії «парникових» газів авіацією.

2. Співпрацювати з іншими міжнародними органами та, зокрема, з Рамковою конвенцією ООН щодо зміни клімату у розгляді внеску авіації у зміну глобального клімату.

Інший характерний приклад екологічних стандартів нам дає практика МАГАТЕ.

Відповідно до Статуту Агентства Стандарти з охорони здоров'я та безпеки є обов'язковими щодо власної діяльності Агентства. Для держав вони можуть стати обов'язковими у двох випадках: якщо вони стануть частиною міжнародного договору або якщо держави включають їх до свого національного законодавства.

МАГАТЕ надає стандартам одну з таких форм:

- основи безпеки;
- вимоги щодо безпеки;
- посібники з безпеки.

У рамках Програми ядерної безпеки Агентство розробляє Стандарти ядерної безпеки (NUSS), з яких природоохоронну складову мають, головним чином, стандарти безпеки при виборі майданчика для ядерної установки, що враховують, серед іншого, метеорологічні та сейсмологічні особливості районів майбутнього розміщення АЕС.

У галузі транскордонного перевезення радіоактивних відходів та матеріалів МАГАТЕ розробляє стандарти за двома напрямками: забезпечення безпеки довкілля під час таких перевезень та забезпечення безпеки самих таких перевезень. Як результат, у 1996 р. Агентство опублікувало Стандарти з безпечного перевезення радіоактивних матеріалів. Ціль, яку переслідують правила, об'єднані в цьому документі, зводяться до того, щоб забезпечити захист осіб, майна та навколишнього середовища від впливу випромінювання під час перевезення радіоактивного матеріалу. Вони застосовуються для перевезення радіоактивного матеріалу всіма видами наземного, водного чи повітряного транспорту.

Останнім часом серед екологічних стандартів у міжнародному екологічному праві стали виділяти стандарти належної обачності. Цей стандарт залежить від цілого ряду факторів, таких як масштаби діяльності, кліматичні умови, місце здійснення діяльності, матеріали, що використовуються в ході діяльності тощо.

Це положення закріплено в Принципі 11 Декларації з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. (Декларації Ріо): «Держави приймають ефективні законодавчі акти в галузі навколишнього середовища. Екологічні стандарти, цілі та пріоритети регламентації повинні відображати екологічні умови та умови розвитку, в яких вони застосовуються. Стандарти, що застосовуються одними країнами, можуть бути недоречними та пов'язаними з необґрунтованими та соціальними витратами в інших країнах, зокрема в країнах, що розвиваються [29].

У Принципі 23 Стокгольмської декларації наголошено, що національні стандарти «поважають критерії, які можуть бути узгоджені міжнародною спільнотою» [30].

Свій подальший розвиток концепція екологічних стандартів отримала у ст. 43 проекту Міжнародного пакту з навколишнього середовища та розвитку. Ця стаття складається з двох пунктів, розташування яких недвозначно вказує на те, що національні екологічні стандарти повинні бути засновані на основі міжнародних норм, а при їх виробленні повинні враховуватися рекомендації, що не мають обов'язкової сили, та інші аналогічні акти.

Подібно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. (ст. 197), Барселонської конвенції із захисту Середземного моря від забруднення 1976 р. (ст. 4(2)), Конвенції про захист Північно-Східної Атлантики 1992 р. (ст. 2 (1 та 2)) п. 1 ст. 43 Проекту зобов'язує сторони співпрацювати у виробленні міжнародних правил та стандартів. У цьому відзначається наявність потреби узгодження і координації у вирішенні питань, які становлять спільний інтерес, зокрема захисту загального надбання, що дозволить уникнути конфліктів і спотворення конкуренції, і навіть призведе до зниження та усунення торгових бар'єрів.

При виробленні гнучких заходів здійснення узгоджених міжнародних екологічних стандартів особлива увага має приділятися інтересам держав, що розвиваються, що відповідає принципу загальної, але диференційованої відповідальності.

Мета міжнародних екологічних стандартів - забезпечення максимально можливої ступеня вищого рівня захисту довкілля. З урахуванням екологічних, соціальних та економічних особливостей держави вправі встановлювати жорсткіші порівняно з міжнародними національні екологічні стандарти, за умови, що вони не будуть прихованими торговими бар'єрами.

Національні екологічні стандарти, про які йдеться у п. 2 ст. 43 повинні носити як попереджувальний, так і виправний характер. Вони мають бути

спрямовані на усунення причин погіршення якості довкілля та забезпечення належного рівня її захисту.

Підводячи підсумок, варто зазначити, що міжнародні екологічні стандарти не є традиційними джерелами права, вони існують у вигляді підготовчого етапу щодо створення норми права, як свого роду напівфабрикат правової норми.

2.5. Принципи як джерела міжнародного екологічного права

Відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду, прийнятого у 1945 році, «джерелами міжнародного права є:

- а) міжнародні конвенції як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, визначені державами, які сперечаються;
- б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, який визнаний правовою нормою;
- с) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями» [31].

В силу своєї універсальності та імперативності основу регулювання міжнародних екологічних відносин становлять загальновизнані засади сучасного міжнародного права. Усі галузеві (спеціальні) принципи міжнародного екологічного права мають їм відповідати. Вони є мірилом правомірності всіх норм міжнародного права, зокрема і норм міжнародного екологічного права.

Сьогодні до таких загальновизнаних принципів прийнято відносити: суверенну рівність; повагу до прав, властивих суверенітету; утримання від застосування сили чи загрози силою; непорушність кордонів; територіальну цілісність держав; мирне вирішення міжнародних суперечок; невтручання у справи, що по суті входять у внутрішню компетенцію держави; повагу до прав людини та основних свобод; рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; співробітництво між державами; сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права.

Дотримання фундаментальних загальновизнаних принципів міжнародного права має основне значення для ефективного міжнародно-правового регулювання захисту довкілля.

Галузеві (спеціальні) принципи міжнародного екологічного права носять загальний характер і не можуть відрізнятися від держави до держави (або групи держав), від регіону до регіону.

Велику роль у формуванні міжнародного екологічного права загалом та її принципів зокрема грають міжнародні конференції з проблем довкілля. Першим таким міжнародним форумом стала Конференція ООН з проблем навколишнього середовища, що відбулася в Стокгольмі в 1972 р. Другий форум - Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку - відбувся у 1992 р. в Ріо-де-Жанейро. Обидві конференції завершилися прийняттям так званих декларацій принципів: на Стокгольмській конференції - Декларації з проблем навколишнього середовища, а на Конференції в Ріо - Декларації з навколишнього середовища та розвитку.

Обидві Декларації прийнято відносити до категорії джерел «м'якого» права, які потребують особливих методів імплементації. Аналіз цих принципів показує, що вони різноманітні за своїм характером. Деякі з них не є нормами права не тільки тому, що не увійшли до міжнародно-правової практики держав, але й через те, що за своїм змістом та вкладеним у них сенсом не є правовими нормами. Це повністю відповідає положенню правової доктрини про те, що під принципами міжнародного екологічного права можуть розумітися як норми права (принципи норми), так і неправові категорії (принципи ідеї).

В даний час галузеві принципи міжнародного екологічного права найбільш повно неофіційно кодифіковані в проекті міжнародного договору, який отримав назву «Проект Міжнародного пакту з навколишнього середовища та розвитку», який був розроблений у 1995 р. фахівцями МСОП. Цей документ вперше провів чіткий розподіл між принципами-ідеями та принципами-нормами, виділивши серед останніх десять наступних принципів:

1. забезпечення дотримання конституційних екологічних прав людини;
2. неприпустимість завдання транскордонних збитків навколишньому середовищу;
3. екологічно обґрунтоване раціональне використання природних ресурсів;
4. обережність або обережний підхід;

5. неприпустимість радіоактивного забруднення навколишнього середовища;
6. захист екологічної системи Світового океану;
7. заборона військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище;
8. забезпечення екологічної безпеки;
9. міжнародно-правова відповідальність держав за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу;
10. захист біологічного різноманіття.

Принцип забезпечення дотримання конституційних екологічних прав людини немає прямої дії і залежить від того, які конкретні екологічні права людини закріплені в конституціях і конституційних актах держав. Тому цей принцип щодо конкретної держави слід тлумачити так: «Що передбачено вашою Конституцією та конституційними законами щодо екологічних прав людини, те й дотримуйтесь».

Першою спробою закріплення основного, фундаментального права людини на сприятливе довкілля прийнято вважати Декларацію, розроблену конференцією ООН з проблем навколишнього середовища в Стокгольмі в 1972 р.

Сьогодні світовою спільнотою досягнуто певного консенсусу щодо чотирьох видів екологічних прав: права на сприятливе довкілля; на доступ до екологічної інформації; на участь громадськості у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища; на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища.

Поруч із зазначеними екологічними правами у правовій доктрині прийнято виділяти так звані додаткові (суміжні) екологічні права: право про здоров'я, право на доступ до питної води, право власності на природні ресурси тощо. В даний час зароджується нова категорія спеціальних прав корінних народів на сприятливе довкілля та пріоритетний доступ до природних ресурсів.

Принцип неприпустимості завдання транскордонних збитків навколишньому середовищу є центральним системоутворюючим принципом міжнародного екологічного права. Його нормативний зміст розкривається в Принципі 21 Стокгольмської декларації 1972 і в Принципі 2 Декларації Ріо.

Суть такого принципу полягає в тому, що у разі загрози заподіяння шкоди навколишньому середовищу повинні бути вжиті всі заходи щодо запобігання такій шкоді. Будь-яка діяльність, яка може спричинити таку шкоду, має бути припинена.

В даний час цей принцип закріплений як у численних міжнародних договорах та угодах, так і в джерелах «м'якого» міжнародного екологічного права.

Принцип екологічно обґрунтованого раціонального використання природних ресурсів. У найзагальнішому вигляді юридичний зміст цього принципу розкривається в нормах «м'якого» міжнародного екологічного права наступним чином: раціональне планування та управління відновлюваними та невідновлюваними ресурсами Землі на користь нинішнього та майбутніх поколінь; довгострокове планування екологічної діяльності із забезпеченням екологічної перспективи; оцінка можливих наслідків діяльності держав у межах своєї території, зон юрисдикції чи контролю для систем довкілля за цими межами; збереження експлуатованих природних ресурсів оптимальному рівні, тобто. на рівні, при якому забезпечується їх невичерпне використання; науково-обґрунтоване управління живими ресурсами.

Відповідно до розглянутого принципу, держави вправі розпоряджатися ресурсами своєї території лише в межах стандартів екологічної безпеки. Стійкий розвиток слід розуміти як розвиток відповідно до вимог законів стійкості біосфери, в межах того коридору (господарської ємності біосфери, а в локальних та регіональних випадках - господарської ємності відповідних екосистем), який зумовлений обмеженнями та заборонами, що впливають із цих законів.

Принцип обережності, або запобіжного підходу, у найзагальнішому вигляді сформульований у Декларації з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. таким чином: «з метою захисту навколишнього середовища державами відповідно до їх можливостей широко застосовується обережний підхід. У тих випадках, коли існує загроза серйозного або непоправної шкоди, брак повних наукових даних не повинен бути причиною відстрочення вжиття необхідних заходів щодо припинення деградації навколишнього середовища» [29, принцип 15]. Іншими словами, відсутність достатньої наукової інформації не повинна використовуватися як підстава для того, щоб відкладати або не вживати заходів щодо збереження та захисту навколишнього середовища.

Цей принцип спрямований на переорієнтацію міжнародного природоохоронного співробітництва з реагування на події несприятливі для навколишнього середовища, що вже трапилися, на їх запобігання та попередження.

В даний час принцип обережності знайшов своє застосування в таких сферах, як захист морського середовища від забруднення (Конвенція з регулювання освоєння мінеральних ресурсів Антарктики 1988 р.), зміна клімату (Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р.) тощо.

Принцип неприпустимості радіоактивного зараження довкілля поширює свою дію як у мирну, так і на військову сферу використання радіоактивних речовин (ядерної енергії). Держави не повинні здійснювати ввезення та вивезення засобів потенційного радіоактивного зараження без прийняття належних (надійних) засобів радіоактивної безпеки.

Юридичний зміст цього принципу розкривається у Конвенції про допомогу у разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації 1986 р., Конвенції про оперативне сповіщення про ядерну аварію 1986 р., Конвенцію про ядерну безпеку 1994 р. та стандарти МАГАТЕ.

Юридичний зміст *принципу захисту екологічних систем Світового океану* зводиться до обов'язку всіх держав «захищати і зберігати морське середовище» [32, ст. 192].

Світовий океан, що є найважливішим компонентом земної біосфери, забезпечує в планетарному масштабі якість планетарного природного середовища. Органічна цілісність екосистеми всього Світового океану та тісний взаємозв'язок її окремих елементів зумовлюють глобальний підхід до проблеми захисту та збереження морського середовища та вимагають міжнародно-правового регулювання.

Як зазначається у прийнятому в 1992 р. на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку Порядку денного на XXI століття, морське середовище «становить єдине ціле, яке є стрижневим компонентом глобальної системи підтримки життя та позитивною цінністю, що надає можливості сталого розвитку» [33, п. 17.1].

Об'єктивна необхідність співробітництва країн у справі захисту екосистем Світового океану від забруднення визначається низкою чинників. По-перше, жодна держава, якою б економічно розвиненою вона не була, не може вирішувати всі проблеми, пов'язані із захистом морського середовища Світового океану. По-друге, Світовий океан є єдиною і неподільною макросистемою, зміна стану морського середовища в якій неможливо обмежити якою-небудь акваторією. По-третє, використання просторів та природних ресурсів Світового океану має міжнародний характер.

Принцип заборони військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів на природне середовище. Своєю появою цей принцип зобов'язаний прийняттю у 1977 р. Конвенції про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище та Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. [34].

Він зобов'язує держави при веденні військових дій піклуватися «про захист природного середовища від великої, довготривалої та серйозної шкоди» [35, ст. 55]; забороняє використання методів або засобів ведення війни, які мають на меті заподіяти шкоду природному середовищу, а також навмисне управління «природними процесами - динамікою, складом або

структурою Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу та атмосферу, або космічним простором» [35, ст. 2] з метою заподіяння шкоди збройним силам противника, цивільному населенню протистоїть держави, його містам, промисловості, сільському господарству, транспортним та комунікаційним мережам або природним ресурсам.

Основу *принципу забезпечення екологічної безпеки* становить теорія екологічного ризику - визначення рівня прийнятного ризику з його неодмінним обліком під час встановлення собівартості продукції та послуг. Під прийнятним ризиком розуміється такий рівень ризику, виправданий з погляду економічних пріоритетів і соціальних чинників, тобто прийнятний ризик - це ризик, з яким суспільство загалом готове миритися заради отримання певних благ у результаті своєї діяльності.

В даний час даний принцип знаходиться в процесі формування і є скоріше метою, до якої має прагнути світове співтовариство, ніж принцип, що реально діє.

Принцип міжнародно-правової відповідальності держав за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу. Відповідно до даного принципу держави зобов'язані відшкодувати шкоду навколишньому середовищу, заподіяну як внаслідок порушення ними своїх міжнародних зобов'язань, так і внаслідок діяльності, яка не заборонена міжнародним правом.

В даний час Комісія міжнародного права ООН завершила роботу з кодифікації норм об'єктивної відповідальності держав.

Практика держав, що склалася, в цьому питанні отримала відображення в Резолюціях Генеральної Асамблеї ООН 62/68 від 6 грудня 2007 р. «Розгляд питання про запобігання транскордонній шкоді від небезпечних видів діяльності та розподіл збитків у разі такої шкоди» та «Розподіл збитків у разі транскордонної шкоди, заподіяної в результаті небезпечних видів діяльності».

В науці прийнято виділяти критерії, наявність яких дозволяє говорити про транскордонну екологічну шкоду: антропогенний характер діяльності, що спричинила шкоду; прямий зв'язок між антропогенною діяльністю та

шкідливими наслідками; транскордонний характер впливу; шкода має бути значною або суттєвою.

Суть *принципу збереження біорізноманіття* полягає в збереженні всього живого Землі – від геномів до екосистем, тобто в його основі лежить збереження видової різноманітності у будь-якому прояві.

Цей принцип закріплений у Конвенції про біологічну різноманітність (1992 р.), Картахенському протоколі з біобезпеки 2000 р. тощо. На сьогоднішній день цей принцип знаходиться у процесі формування, не дивлячись на те, що цей принцип вже має закріплення в вищезазначених міжнародних конвенціях.

З-поміж зарубіжних дослідників у різні роки свої варіанти спеціальних (галузевих) принципів міжнародного екологічного права пропонували: Ф. Сандс [36, 37]; А. Кісс [38], В. Ленг [39], Д. Хантер, Дж. Сальзман та Д. І. Залці [40].

Так, наприклад, Ф. Сандс відносить «до найбільш значущих принципів міжнародного екологічного права рівність між поколіннями, стійке використання, рівне використання та інтеграцію» [36, Р. 54 - 58; 37, Р. 208].

А. Кісс особливу увагу приділяє «принципу незаподіяння шкоди за межами національної юрисдикції, принципу міжнародного співробітництва, принципу обережного підходу та принципу «забруднювач платить». У своїх працях він також вказує на обов'язок усіх держав зберігати довкілля, обов'язок оцінювати вплив на довкілля, обов'язок здійснювати моніторинг стану довкілля, забезпечувати доступ громадськості до інформації про стан довкілля та участь у прийнятті рішень» [38, Р. 62 - 67, 116 - 144.].

В. Ленг пропонує виділити «три групи принципів за ступенем їхнього нормативного закріплення:

- існуючі принципи (наприклад, принцип відповідальності за шкоду навколишньому середовищу);
- принципи, що формуються (право на здорове довкілля, попередження інших держав у разі можливого екологічного впливу);

- потенційні принципи (принцип загальної, але диференційованої відповідальності)» [39, Р. 171].

Нарешті, Д. Хантер, Дж. Сальзман та Д. Залке об'єднують «принципи міжнародного екологічного права у кілька груп:

- принципи, що визначають загальні підходи до довкілля;
- принципи, які стосуються транскордонних питань співпраці у сфері навколишнього середовища;
- принципи, що сприяють розвитку національного законодавства у галузі навколишнього середовища;
- принципи міжнародного управління у сфері довкілля» [40, Р. 378].

Вказані спеціальні принципи міжнародного екологічного права наочно демонструє тенденцію до зближення існуючих наукових підходів, що простежується, зокрема, у повторюваності деяких із них.

Наведений перелік принципів міжнародного екологічного права, який відповідає змісту ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, є консолідованою думкою найбільш кваліфікованих фахівців з міжнародного екологічного права. Проте це не знімає з порядку денного обговорення різних доктринальних підходів до складання переліку спеціальних принципів міжнародного екологічного права.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Провівши аналіз традиційних і специфічних джерел міжнародного екологічного права, варто виділити наступне. Правовий звичай – це особливе джерело міжнародного екологічного права, якому властиві специфічний порядок і час формування, сфери застосування (як правило, звичаєві норми виникають у тих сферах, де договірне регулювання не є можливим). Більш того, міжнародні арбітражі систематично звертаються до міжнародного звичаю, який є більш гнучким джерелом права, тому що він змінюється сам по собі під впливом змін у суспільстві. Також міжнародний екологічний звичай має більший простір застосування, на який він поширюється на відміну від договору, який є обов’язковим тільки для учасників-підписантів.

Основним джерелом міжнародного екологічного права є вся сукупність міжнародних природоохоронних договорів незалежно від географічного охоплення та кількості учасників. А система регіональних угод доповнює, розвиває і посилює угоди глобального характеру.

Норми «м'якого» права в точному розумінні слова не є джерелом права, але їх вплив на формування міжнародних норм про навколишнє середовище такий, що їх слід враховувати при вивченні джерел, принаймні як важливий фактор, що сприяє розвитку права.

Екологічні стандарти є односторонніми актами міжнародних міжурядових організацій, що приймаються ними в порядку здійснення своєї нормотворчої та регулюючої функції. На наш погляд, вони не є традиційними джерелами права та існують у вигляді підготовчого етапу щодо створення норми права, як свого роду напівфабрикат правової норми.

Мета міжнародних екологічних стандартів - забезпечення максимально можливої ступеня вищого рівня захисту довкілля. З урахуванням екологічних, соціальних та економічних особливостей держави вправі встановлювати жорсткіші порівняно з міжнародними національні екологічні стандарти, за умови, що вони не будуть прихованими торговими бар'єрами.

Відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду, прийнятого у 1945 році, до джерел міжнародного права можна віднести загальні принципи права, визнані цивілізованими націями.

Вказані спеціальні принципи міжнародного екологічного права наочно демонструє тенденцію до зближення існуючих наукових підходів, що простежується, зокрема, у повторюваності деяких із них.

Наведений перелік принципів міжнародного екологічного права, який відповідає змісту ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, є консолідованою думкою найбільш кваліфікованих фахівців з міжнародного екологічного права. Проте це не знімає з порядку денного обговорення різних доктринальних підходів до складання переліку спеціальних принципів міжнародного екологічного права.

РОЗДІЛ III.

КОДИФІКАЦІЯ ТА ПРОГРЕСИВНИЙ РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

В тексті Статуту ООН, у дипломатичному листуванні, в офіційних заявах урядів держав-членів ООН та на міжнародних конференціях, у рішеннях та документах органів ООН поняття «кодифікація» завжди супроводжується виразом «прогресивний розвиток міжнародного екологічного права». У будь-якій резолюції Генеральної Асамблеї ООН, присвяченій питанням її роботи в галузі міжнародного екологічного права, постійно і нерозривно вживаються обидва терміни – «кодифікація» та «прогресивний розвиток міжнародного екологічного права».

В науці міжнародного права немає твердо усталеного визначення кодифікації. Єдиним офіційним документом, де визначається поняття кодифікації міжнародного права, є Статут Комісії міжнародного права ООН. У ст. 15 Статуту під кодифікацією розуміється «більш точне формулювання і систематизація норм міжнародного права у тих галузях, в яких є певні положення, встановлені широкою державною практикою, прецедентами і доктриною» [41, ст. 15]. При цьому Статут не дає вичерпного визначення, лише пояснює, що термін «кодифікація міжнародного права» вживається з міркувань зручності.

Насамперед у ході кодифікації фіксується наявність певних правил міжнародного спілкування, які є юридично обов'язковими для держави як принципи, норми міжнародного права. Потім ці норми викладаються і закріплюються у процесі кодифікації у якомусь письмовому акті, яким зазвичай є проєкт багатосторонньої угоди загального характеру - договір, конвенція тощо. Цей проєкт подається на схвалення держав, і після виконання певної процедури підписання та ратифікації його державами він стає чинним міжнародно-правовим актом, що містить у систематизованому вигляді принципи та норми певної галузі чи інституту чинного міжнародного

екологічного права.

Щодо поняття «прогресивний розвиток», то та ж ст. 15 Статуту КМП ООН розкриває його зміст так: «підготовка конвенцій з тих питань, які ще не регулюються міжнародним правом або з яких право ще недостатньо розвинене на практиці окремих держав» [41, ст. 15].

Статут КМП ООН передбачає «різні процедури з кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права» [41, ст. 16-24].

Однак на практиці багато з цих положень виявилися нежиттєвими, і тому КМП ООН у своїй діяльності не дотримується методологічної різниці між кодифікацією та прогресивним розвитком, вважаючи їх складовими, взаємопов'язаними та взаємо проникними елементами єдиного кодифікаційного процесу.

Кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права позначені як єдиний процес розробки та впорядкування міжнародно-правових актів. Поняття «кодифікація» та «прогресивний розвиток» не є взаємовиключними. Важко провести різницю між двома зазначеними процесами, оскільки практично формулювання і систематизація норм міжнародного права можуть призвести до необхідності вироблення деяких нових норм. У ході кодифікації неминуче виникає необхідність заповнити прогалини в чинному міжнародному екологічному праві або уточнити та оновити зміст низки норм у світлі розвитку міжнародних екологічних відносин.

Процес кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права, крім іншого, є справою зміцнення міжнародного правопорядку. Для того, щоб міжнародне право могло виконати поставлені перед ним, віком глобалізації, завдання, воно має пройти значний шлях у своєму розвитку, центральну роль у якому покликані зіграти кодифікація та прогресивний розвиток.

Усе сказане у повному обсязі може бути віднесено і до міжнародного екологічного права. Це, зокрема, дозволяє у найзагальнішому вигляді визначити кодифікацію міжнародного екологічного права як систематизацію та вдосконалення принципів та норм міжнародного екологічного права, що

здійснюються шляхом встановлення та точного формулювання змісту чинних норм, перегляду застарілих та розробки нових норм з урахуванням потреб розвитку міжнародних відносин та закріплення в єдиному внутрішньо узгодженому порядку цих норм у міжнародно-правовому акті, який покликаний з якомога більшою повнотою регулювати міжнародні екологічні відносини.

Сьогодні у міжнародному екологічному праві найбільш швидко та динамічно проходять процеси кодифікації за двома напрямками:

- по-перше, кодифікуються та розвиваються принципи та норми, що мають основний для галузі характер та вирішальне значення для забезпечення міжнародної екологічної безпеки, міжнародного природоохоронного співробітництва та раціонального ресурсокористування;

- по-друге, укладаються конвенції з питань, у глобальному регулюванні яких зацікавлене все людство.

При цьому з обох напрямків кодифікаційна діяльність ведеться як в офіційній, так і в неофіційній (доктринальній) формі. Більше того, неофіційна кодифікація в міжнародному екологічному праві, як ні у жодній, мабуть, іншій галузі сучасного міжнародного права, продовжує грати одну з провідних ролей.

Як правильно зазначається у звітах про роботу КМП ООН, «визнаючи, що зведення законів писаного міжнародного права може безпосередньо складатися лише з законів, прийнятих урядами, слід водночас віддати належне дослідженням, що проводяться різними товариствами, установами і окремими авторами, та висунутим ними ідеям, які також мали значний вплив на розвиток міжнародного права» [42].

Офіційною кодифікацією міжнародного екологічного права займається ООН в особі своїх допоміжних органів: КМП ООН, ЮНЕП, низки спеціалізованих установ ООН у межах своєї профільної компетенції. Вона також здійснюється в рамках міжнародних конференцій, що регулярно скликаються, з проблем охорони навколишнього середовища, раціонального

природокористування та забезпечення екологічної безпеки.

Неофіційною кодифікацією нині займаються окремі вчені чи їх колективи, національні інститути, громадські організації або міжнародні неурядові організації. Серед останніх провідна роль належить Міжнародному союзу охорони навколишнього середовища (МСОП).

Серед останніх досягнень у галузі офіційної кодифікації міжнародного екологічного права можна вказати на Резолюції Генеральної Асамблеї ООН:

- 62/68 від 6 грудня 2007 р. «Розгляд питання про запобігання транскордонній шкоді від небезпечних видів діяльності та розподіл збитків у разі такої шкоди»;

- 61/36 від 4 грудня 2006 р. «Розподіл збитків у разі транскордонної шкоди, заподіяної внаслідок небезпечних видів діяльності»;

- 63/124 від 11 грудня 2008 р. «Право транскордонних водоносних горизонтів».

В галузі неофіційної кодифікації міжнародного екологічного права великим досягненням стала розробка в рамках МСОП проекту Міжнародного пакту з навколишнього середовища та розвитку, схваленого на ювілейному конгресі ООН з міжнародного публічного права (Нью-Йорк, 13 - 17 березня 1995 р.) [43].

Спочатку проект Пакту складався з 72 статей, в яких були сформульовані основні принципи, обов'язки держав щодо глобальної екологічної системи, елементів природного середовища та природних процесів, видів людської діяльності, що впливають на природне середовище, та заходів регулювання антропогенних впливів.

В його основу було покладено міжнародні договори та звичаї в галузі міжнародного екологічного права, а також положення Стокгольмської декларації 1972 р., Декларації Ріо 1992 р. та Всесвітньої хартії природи 1982 р.

Проект Пакту 1995 р., відповідно до положень ст. 38.1(d) Статуту Міжнародного суду ООН уособлює «доктрину найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй» [31].

Надалі було прийнято чотири нові редакції проекту Пакту, і на даний час він існує у 5-й редакції, прийнятій 27 вересня 2015 р., яка була представлена на сесії Генеральної Асамблеї ООН того ж року [43].

У своєму нинішньому вигляді проект Пакту складається з 79 статей, що згруповані в 11 частин.

Проект Пакту, як і Стокгольмська декларація 1972 р. і Декларація з довкілля та розвитку 1992 р., містить положення, іменовані принципами. При цьому до категорії основних принципів проект Пакту відносить:

- 1) «повагу до всіх форм життя» [43, ст. 2];
- 2) «загальну турботу людства» [43, ст. 3];
- 3) «взаємозалежні цінності» [43, ст. 4];
- 4) «рівність прав поколінь» [43, ст. 5];
- 5) «запобігання» [43, ст. 6];
- 6) «обережність» [43, ст. 7];
- 7) «вибір найменш екологічно шкідливої моделі поведінки» [43, ст. 8];
- 8) «облік обмежених можливостей природних систем витримувати екологічні навантаження та стрес» [43, ст. 9];
- 9) «право на розвиток» [43, ст. 10];
- 10) «викорінення бідності» [43, ст. 11];
- 11) «загальну, але диференційовану відповідальність» [43, ст. 12].

Вже з назви перерахованих принципів випливає, що вони сформульовані не як норми права. Це принципи-ідеї. Тому в коментарі до проекту Пакту йдеться про те, що це «декларативне вираження правових норм та основа для всіх зобов'язань, які містяться у проекті Пакту» [43]. В них знаходять своє втілення вимоги, які випливають з біосферного мислення, що відкидають антропоцентричну модель взаємодії людини і довкілля.

Якщо в Стокгольмській декларації та Декларації Ріо не проводиться відмінність між принципами-нормами та принципами-ідеями, так само як і не встановлюється співвідношення між ними, то в проекті Пакту принципи-ідеї відокремлені від принципів-норм та позначені як «основоположні принципи».

На цих «основоположних принципах» будуються принципи-норми, передбачені в наступних частинах та сформульовані як «загальні зобов'язання».

Прийняття єдиного універсального джерела, кодифікуючого екологічного міжнародно-правового акту, покликане вирішити двоєдине завдання: по-перше, відповісти на питання про кількість та зміст спеціальних галузевих принципів міжнародного екологічного права, по-друге, завершити процес оформлення міжнародного екологічного права у самостійну галузь міжнародного права.

Як відомо, група правових норм і принципів може претендувати на створення самостійної галузі права у разі, коли держави домовляються про формулювання широкого універсального міжнародно-правового акту, що містить основні принципи міжнародного права у цій галузі міжнародних відносин. Більше того, до появи такого акту можна говорити про становлення відповідної галузі міжнародного права, а після набуття ним чинності - про появу нової галузі.

В результаті кодифікації міжнародного екологічного права в рамках універсального міжнародно-правового акту об'єднуються на якісно кращій регулятивній основі норми галузі міжнародного права відповідно до рівня правосвідомості на даний період, а самі такі норми більш точно формулюються. Досягнення такої більшої впорядкованості, ясності та кращої якості правил належної поведінки само по собі позитивно впливає на весь процес виконання норм міжнародного екологічного права, на дієвість міжнародного екологічного права в цілому.

Враховуючи кодифікацію та прогресивний розвиток міжнародного екологічного права, було запропоновано розробити Екологічну конституцію Землі, яка могла би бути прийнятою на Генеральній Асамблеї ООН чи міжнародній конференції *ad hoc* (так званої «спеціальної» конференції).

Про необхідність розробки та прийняття Всесвітньої екологічної конституції говорив, зокрема, Президент України у вересні 2009 р. на Саміті

по проблемі зміни клімату. Тому невідповідно в грудні того же року у Львові була проведена міжнародна науково-практична конференція «Глобальні зміни клімату: загрози людства та механізми запобігання» [44].

За думкою експертної спільноти, в Екологічній конституції Землі повинні знайти своє закріплення насамперед екологічні права людини: право на безпечне (сприятливе) довкілля; право на доступ до екологічної інформації; право на участь громадськості у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища; право на доступ до екологічного правосуддя; право на участь корінного населення нечисленних народів у прийнятті екологозначущих рішень.

За слушною думкою Шемшученко Ю.С. «оскільки забезпечення дотримання екологічних прав людини покладається на спеціальні (галузеві) принципи міжнародного екологічного права, які реалізуються насамперед у процесі міжнародного екологічного співробітництва держав та відповідних міжнародних організацій, Екологічна конституція Землі має стимулювати таку співпрацю, стати фактором підвищення її ефективності. Отже, в ній доцільно закріпити форми та методи міжнародного екологічного співробітництва стосовно конкретних його видів» [45, с. 82; 46, с. 24].

За думкою науковців, які підтримують точку зору щодо прийняття Екологічної конституції Землі, щоб уникнути декларативності, цей документ повинен передбачати надійний організаційний механізм забезпечення її реалізації у формі спеціалізованої міжнародної організації, наділеної широкою компетенцією щодо забезпечення безпечного (сприятливого) навколишнього середовища, координації міжнародного природоохоронного співробітництва, а також контролю за виконанням Конституції.

Таким чином, запропонована концепція Екологічної конституції Землі може вирішити низку важливих на сьогодні для світової спільноти та кожного її члена спільних проблем: сформулювати систему екологічних прав людини та закріпити право на безпечне довкілля; визначити напрями світової екологічної політики, а також екологічного співробітництва держав та міжнародних

організацій; усунути прогалини у міжнародно-правовому регулюванні екологічних відносин і зробити більш системною галузь міжнародного екологічного права; створити додаткові міжнародні організаційно-правові та судові гарантії забезпечення екологічного правопорядку у світі; сприяти злагодженому розвитку національних систем екологічного законодавства.

Треба зазначити, що кодифікація - це важливий процес, який об'єднує на якісно кращій регулятивній основі норми конкретної галузі міжнародного права, а такі норми більш точно формулюються. До речі, саме розробка і прийняття єдиного кодифікованого міжнародного акту повинно вирішити і ще одне завдання: завершення перетворення міжнародного екологічного права в самостійну галузь сучасного права.

Прогресивний розвиток та кодифікація норм міжнародного екологічного права передбачають також усунення екологічного нігілізму населення, удосконалення правової екологічної освіти ділових кіл, адміністративної системи керівництва державних та приватних компаній у різних сферах виробництва, послуг тощо. Одним із важливих напрямів у підвищенні екологічної освіти є також підготовка осіб з вищою освітою, які добре володіють знаннями в галузі екології та готові їх реалізувати у своїй практичній діяльності.

Сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що у більшості науковців і юристів, які є представниками різних правових шкіл, склався єдиний погляд на кодифікацію і прогресивний розвиток міжнародного права, як на інструмент встановлення певного міжнародного правопорядку. Ще в Резолюції 1961 року підкреслювалося, що кодифікація має важливе значення для перетворення міжнародного права в більш ефективний засіб задля досягнення цілей і принципів, які закріплені в статтях 1 і 2 Уставу ООН. Головна мета кодифікації, на нашу думку, об'єднання великої категорії правових норм в єдиному правовому акті. Це можна спостерігати в деяких випадках, наприклад: при переводі звичаїв на договірні рейки або, в більш широкому значенні - при фіксації міжнародних звичаїв в письмовій формі

тощо. Таким чином, кодифікація міжнародного екологічного права представляє собою систематизацію і удосконалення принципів і норм міжнародного екологічного права, яке здійснюється шляхом встановлення точного формулювання змісту діючих норм, перегляду застарілих і розробки нових норм з врахуванням потреб розвитку міжнародних відносин і закріплення в єдиному міжнародному акті, який зможе з більшою повнотою регулювати міжнародні відносини щодо охорони довкілля, раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки і дотримання екологічних прав громадян. Тобто кодифікацію можна розглядати як певний динамічний процес, в результаті якого може виникати джерело права.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

Підводячи підсумок, варто зазначити, що запропонована концепція Екологічної конституції Землі може вирішити низку важливих на сьогодні для світової спільноти та кожного її члена спільних проблем: сформувати систему екологічних прав людини та закріпити право на безпечне довкілля; визначити напрями світової екологічної політики, а також екологічного співробітництва держав та міжнародних організацій; усунути прогалини у міжнародно-правовому регулюванні екологічних відносин і зробити більш системною галузь міжнародного екологічного права; створити додаткові міжнародні організаційно-правові та судові гарантії забезпечення екологічного правопорядку у світі; сприяти злагодженому розвитку національних систем екологічного законодавства.

Треба зазначити, що кодифікація - це важливий процес, який об'єднує на якісно кращій регулятивній основі норми конкретної галузі міжнародного права, а такі норми більш точно формулюються. До речі, саме розробка і прийняття єдиного кодифікованого міжнародного акту повинно вирішити і ще одне завдання: завершення перетворення міжнародного екологічного права в самостійну галузь сучасного права.

Прогресивний розвиток та кодифікація норм міжнародного екологічного права передбачають також усунення екологічного нігілізму населення, удосконалення правової екологічної освіти ділових кіл, адміністративної системи керівництва державних та приватних компаній у різних сферах виробництва, послуг тощо. Одним із важливих напрямів у підвищенні екологічної освіти є також підготовка осіб з вищою освітою, які добре володіють знаннями в галузі екології та готові їх реалізувати у своїй практичній діяльності.

Сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що кодифікацію можна розглядати як певний динамічний нормотворчий процес, результатом якого є створення джерела права.

У більшості науковців і юристів, які є представниками різних правових шкіл, склався єдиний погляд на кодифікацію і прогресивний розвиток міжнародного права, як на інструмент встановлення певного міжнародного правопорядку. Ще в Резолюції 1961 року підкреслювалося, що кодифікація має важливе значення для перетворення міжнародного права в більш ефективний засіб задля досягнення цілей і принципів, які закріплені в статтях 1 і 2 Уставу ООН. Головна мета кодифікації, на нашу думку, об'єднання великої категорії правових норм в єдиному правовому акті. Це можна спостерігати в деяких випадках, наприклад: при переводі звичаїв на договірні рейки або, в більш широкому значенні - при фіксації міжнародних звичаїв в письмовій формі тощо.

Таким чином, кодифікація міжнародного екологічного права представляє собою систематизацію і удосконалення принципів і норм міжнародного екологічного права, яке здійснюється шляхом встановлення точного формулювання змісту діючих норм, перегляду застарілих і розробки нових норм з врахуванням потреб розвитку міжнародних відносин і закріплення в єдиному міжнародному акті, який зможе з більшою повнотою регулювати міжнародні відносини щодо охорони довкілля, раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки і дотримання екологічних прав громадян.

ВИСНОВКИ

1. Визначення змісту поняття джерел права, їх ролі в регулюванні суспільних відносин вважається одним з важливіших питань в науці теорії держави і права. Поняття «джерело права» характеризує і зміст, і форму права. Проте, при використанні даного терміну, потрібно враховувати його значення і те для якої правової системи та мети він застосовується.

В загальному вигляді можна дати наступне авторське визначення джерел міжнародного екологічного права: «джерела міжнародного екологічного права – це способи офіційного вираження й закріплення правових норм, що засвідчує їх обов'язковість, які мають традиційну і специфічну юридичну форму, встановлюють підґрунтя для правового регулювання у певних сферах суспільного життя, таких як охорона навколишнього середовища, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки та забезпечення екологічних прав громадян».

Джерелами міжнародного екологічного права є як традиційні джерела міжнародного права (міжнародний договір, правовий звичай), так і специфічні джерела, а саме норми «м'якого» права, екологічні стандарти і принципи міжнародного права.

2. Стосовно міжнародного екологічного права, то дослідження джерел, крім іншого, дозволяє усвідомити закономірності формування цієї галузі права, тенденції її розвитку.

Своєрідність системи джерел міжнародного екологічного права обумовлюється не тільки впливом відокремленого предмета регулювання, а й відбиває ту стадію розвитку, на якій перебуває нова сукупність міжнародно-правових норм. Отже усвідомлення закономірностей становлення галузі міжнародного екологічного права, тенденції її формування, кодифікації та прогресивного розвитку галузі здійснюється в певній мірі за допомогою дослідження джерел права.

3. Провівши аналіз традиційних і специфічних джерел міжнародного екологічного права, варто виділити наступне. Правовий звичай – це особливе джерело міжнародного екологічного права, якому властиві специфічний порядок і час формування, сфери застосування (як правило, звичаєві норми виникають у тих сферах, де договірне регулювання не є можливим). Більш того, міжнародні арбітражі систематично звертаються до міжнародного звичаю, який є більш гнучким джерелом права, тому що він змінюється сам по собі під впливом змін у суспільстві. Також міжнародний екологічний звичай має більший простір застосування, на який він поширюється на відміну від договору, який є обов’язковим тільки для учасників-підписантів.

4. Основним джерелом міжнародного екологічного права є вся сукупність міжнародних природоохоронних договорів незалежно від географічного охоплення та кількості учасників. А система регіональних угод доповнює, розвиває і посилює угоди глобального характеру.

5. Норми «м’якого» права в точному розумінні слова не є джерелом права, але їх вплив на формування міжнародних норм про навколишнє середовище такий, що їх слід враховувати при вивченні джерел, принаймні як важливий фактор, що сприяє розвитку права.

6. Екологічні стандарти є односторонніми актами міжнародних міжурядових організацій, що приймаються ними в порядку здійснення своєї нормотворчої та регулюючої функції. На наш погляд, вони не є традиційними джерелами права та існують у вигляді підготовчого етапу щодо створення норми права, як свого роду напівфабрикат правової норми.

Мета міжнародних екологічних стандартів - забезпечення максимально можливої ступеня вищого рівня захисту довкілля. З урахуванням екологічних, соціальних та економічних особливостей держави вправі встановлювати жорсткіші порівняно з міжнародними національні екологічні стандарти, за умови, що вони не будуть прихованими торговими бар’єрами.

7. Відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду, прийнятого у 1945 році, до джерел міжнародного права можна віднести принципи права, визнані цивілізованими націями.

Вказані принципи міжнародного екологічного права наочно демонструє тенденцію до зближення існуючих наукових підходів, що простежується, зокрема, у повторюваності деяких із них.

Наведений перелік спеціальних принципів міжнародного екологічного права, який відповідає змісту ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, є консолідованою думкою найбільш кваліфікованих фахівців з міжнародного екологічного права. Проте це не знімає з порядку денного обговорення різних доктринальних підходів до складання переліку спеціальних принципів міжнародного екологічного права.

8. Запропонована на даному етапі розвитку міжнародного співробітництва концепція Екологічної конституції Землі може вирішити низку важливих на сьогодні для світової спільноти та кожного її члена спільних проблем: сформуванню систему екологічних прав людини та закріпити право на безпечне довкілля; визначити напрями світової екологічної політики, а також екологічного співробітництва держав та міжнародних організацій; усунути прогалини у міжнародно-правовому регулюванні екологічних відносин і зробити більш системною галузь міжнародного екологічного права; створити додаткові міжнародні організаційно-правові та судові гарантії забезпечення екологічного правопорядку у світі; сприяти злагодженому розвитку національних систем екологічного законодавства.

9. Кодифікація - це важливий процес, який об'єднує на якісно кращій регулятивній основі норми конкретної галузі міжнародного права, а такі норми більш точно формулюються. До речі, саме розробка і прийняття єдиного кодифікованого міжнародного акту повинно вирішити і ще одне завдання: завершення перетворення міжнародного екологічного права в самостійну галузь сучасного права.

Прогресивний розвиток та кодифікація норм міжнародного

екологічного права передбачають також усунення екологічного нігілізму населення, удосконалення правової екологічної освіти ділових кіл, адміністративної системи керівництва державних та приватних компаній у різних сферах виробництва, послуг тощо. Одним із важливих напрямів у підвищенні екологічної освіти є також підготовка осіб з вищою освітою, які добре володіють знаннями в галузі екології та готові їх реалізувати у своїй практичній діяльності.

10. Варто зазначити, що сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що кодифікацію можна розглядати як певний динамічний нормотворчий процес, результатом якого є створення джерела права.

У більшості науковців і юристів, які є представниками різних правових шкіл, склався єдиний погляд на кодифікацію і прогресивний розвиток міжнародного права, як на інструмент встановлення певного міжнародного правопорядку. Ще в Резолюції 1961 року підкреслювалося, що кодифікація має важливе значення для перетворення міжнародного права в більш ефективний засіб задля досягнення цілей і принципів, які закріплені в статтях 1 і 2 Уставу ООН. Головна мета кодифікації, на нашу думку, об'єднання великої категорії правових норм в єдиному правовому акті. Це можна спостерігати в деяких випадках, наприклад: при переводі звичаїв на договірні рейки або, в більш широкому значенні - при фіксації міжнародних звичаїв в письмовій формі тощо.

Таким чином, кодифікація міжнародного екологічного права представляє собою систематизацію і удосконалення принципів і норм міжнародного екологічного права, яке здійснюється шляхом встановлення точного формулювання змісту діючих норм, перегляду застарілих і розробки нових норм з врахуванням потреб розвитку міжнародних відносин і закріплення в єдиному міжнародному акті, який зможе з більшою повнотою регулювати міжнародні відносини щодо охорони довкілля, раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки і дотримання екологічних прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Латинсько-український, українсько-латинський словник / Л.П. Скорина, О.А. Скорина. К.: Обереги, 2004. 448 с. (Сер. «Abecedarium»).
2. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. URL: <https://sum11.com.ua/dzherelo/>.
3. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
4. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.: За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2002, 368 с.
5. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій: навч. посібник для юрид. ф-тів вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
6. Кириченко В.М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 264 с.
7. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.В. Цвік та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка. Харків: Право, 2010. 583 с.
8. Макаренко Л.П. Співвідношення понять «джерело права» та «форма права»: теоретико-понятійний аспект. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 6. Т. 1. С. 28–30.
9. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції): навч. посіб. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
10. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. Теорія держави і права: навч. посіб. / за ред. В.В. Копейчикова стер. вид. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.

11. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. 2-ге вид. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
12. Великий енциклопедичний юридичний словник / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Вид-во "Юридична думка", 2007. 1020 с.
13. Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права: навч. посібник Київ: б/в, 2010. 396 с.
14. Щокін Ю.В. Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11: Міжнародне право. Харків: [б. в.], 2016. 39 с.
15. Anzilotti D. Corso di diritto internazionale (Appunti ad uso degli studenti) Vol. I, Parte generale (Course of international law), Roma, Athenaeum (1912-1914). URL: <https://boa.unimib.it/retrieve/e39773b8-1716-35a3>.
16. Статут ООН. URL: <http://www.un.org>.
17. Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law: Final Report of the Committee on the Formation of Customary (General) International Law, International Law Association, Report of the 69th Conference, London, 2000. 66 p. URL: <http://www.ila-hq.org/download.cfm/docid/A709CDEB-92D6-4CFAA61C4CA30217F376>.
18. Щокін Ю.В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії та практики: [монографія] / Ю.В. Щокін. Х.: Право, 2012. 456 с.
19. Sources of International Law From: Oxford Public International Law The Arctic University of Norway; date: 21 April 2016. URL: http://hukuk.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2016/04/EPIL_Sources_of_International_Law.pdf.
20. Щокін Ю.В. Міжнародно-правовий звичай крізь призму теорії «мовчазної» угоди / Ю.В. Щокін // Вісн. Акад. прав. наук України. 2006. №3 (46). С. 162–171.
21. Roozbeh (Rudy) B. Baker, Customary International Law: A Reconceptualization, 41 Brook. J. Int'l L. (2016). URL:

<http://brooklynworks.brooklaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1421&context=bji>
l.

22. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.

23. Малига В.А. Міжнародний договір як джерело міжнародного публічного та міжнародного приватного права. Юридичний науковий електронний журнал, С. 507-510. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2024/121.pdf.

24. Shaw M.N. International Law. 6th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 118.

25. Weil P. Towards Relative Normativity in International Law? // American Journal of International Law. 1983. Vol. 77. № 3. P. 414.

26. Change and Stability in I International Law-Making. B., 1988. P. 69.

27. Yearbook of International Law Commission, 1988. Vol. 1. P. 14.

28. Чиказька конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text.

29. Декларація з навколишнього середовища та розвитку (м. Ріо-да-Жанейро, 1992 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml

30. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища (м. Стокгольм, 1972 р.) URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.

31. Статут Міжнародного Суду. Конвенція № 360 від 24 жовтня 1945 р. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=00AGK621C9>.

32. Конвенція ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU82K23R>.

33. Порядок денний на XXI століття (м. Ріо-да-Жанейро, 3–14 червня 1992 р.). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.

34. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

35. Додатковий до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
36. Sands Ph. International Law in the Field of Sustainable Development: Emerging Legal Principles // Sustainable Development and International Law / W. Lang (ed.) / Oxford, 1995. P. 54 – 58.
37. Idem P. Principles of International Environmental Law. Cambridge, 2003. P. 208.
38. Kiss A., Shelton D. International Environmental Law. N.Y., 1991. P. 62 - 67, 116 - 144.
39. Lang W. UN-Principles and International Environmental Law // Max Plank Yearbook of United Nations Law. 1999. Vol. 3. P. 171.
40. Hunter D., Salzman J., Zaelke D. International Environmental Law and Policy. N.Y., 2002. P. 378.
41. Statute of the International Law Commission. URL: <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/statute/statute.pdf>.
42. Report of the International Law Commission. Sixty-fourth session (7 May – 1 June and 2 July – 3 August 2012). DOCUMENT A/67/10. URL: <https://documentsdds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G12/621/23/pdf/G1262123.pdf>.
43. Draft International Covenant on Environment and Development. IUCN. The World Conservation Union, 1995. URL: <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/EPLP-031-rev4.pdf>.
44. Екологічна Конституція Землі Методологічні засади / За ред. акад. НАН України, д.е.н., проф. Ю.Ю. Туниці. Львів, 2011.
45. Шемшученко Ю.С. Плюс екологізація усієї Землі (проблеми кодифікації міжнародного екологічного права) // Екологічне право. 2009. № 2/3. С. 82 – 84.
46. Шемшученко Ю.С. Екологічна конституція Землі: концептуальні підходи // Державо і право. 2008. № 6. С. 23 – 26.

